

Nationalliberale partipolitiske organisationer

MARTSFORENINGEN OG DEN DANSKE
FOLKEFORENINGS OPBYGNING OG VIRKE

1864–66

AF

JENS SASS BAK

Indledning

Krigen i 1864 danner skel på flere områder i danmarkshistorien. Tabet af Slesvig gav nye perspektiver for udenrigspolitikken, men også indenrigspolitisk blev der tale om et omsving. Blandt politikere og i den offentlige debat blev tilvejebringelsen af en ny grundlov det dominerende spørgsmål, men krigens gang havde medført, at andre mænd og andre ideer end de, der havde præget junigrundlovens tilblivelse og styret op til den anden slesvigske krig, var rykket frem i forreste række. For de nationalliberale var det tunge ansvar for en fejlslagen udenrigspolitik en alvorlig belastning. Det måtte derfor blive et spørgsmål om, under hvilken form, om overhovedet, de ideer og interesser, der havde præget deres politik og landets styre, kunne føres videre. Et opbrud inden for de eksisterende partier og politiske bevægelser er således også karakteristisk for tiden efter krigshandlingernes ophør.

Perioden er ganske godt behandlet i vor historieskrivning først og fremmest takket være Niels Neergaards grundlæggende arbejde »Under Junigrundloven«. Såvel dette værk som den senere forskning har dog haft en tilbøjelighed til at anskue den indenrigspolitiske situation og

partiernes rolle i det politiske system i en snæver rigsdagssammenhæng. Politik er dermed i høj grad blevet ensbetydende med det, der er foregået på Christiansborg. Denne undersøgelse sætter sig som mål at bidrage til at udvide denne forståelse ved at koncentrere undersøgelsen om en side af forudsætningerne for den rigsdagspolitiske indflydelse, nemlig det opinionsdannende og organisatoriske arbejde på vælgerplan. Undersøgelsen følger dog kun den mere eller mindre velafgrænsede gruppe på rigsdagen, som de nationalliberale udgjorde. Den tidsmæssige afgrænsning gør det til en undersøgelse af, hvordan det partiorganisatoriske arbejde formede sig for denne gruppes vedkommende i en periode, da netop det partiorganisatoriske arbejde var i en vældig udvikling, og den politiske fraktionsdannelse tegnede nye linjer.

Det fremtræder som en ofte fastslået kendsgerning i den historiske litteratur, at man i denne periode ikke kan tale om partier, i hvert fald ikke i vor moderne forstand af dette begreb, og at især de nationalliberale tog afstand fra alt partivæsen og lagde vægt på eksistensen af frie og uafhængige rigsdagsmænd.¹ Et af afhandlingens resultater er imidlertid, at man ved ikke at anlægge en for snæver definition af begrebet parti og ved dermed at tage hensyn til de løsere partirammer i forrige århundrede, kan påvise, at den politiske praksis langt fra har levet op til disse offentligt erklærede idealer. Der synes i de foreninger, der her behandles, at være stof at hente, som kan kaste et interessant lys over udviklingen i retning af dannelsen af fastere organiserede partier, såvel som i den specielle situation over det opbrud i politikken, som bl. a. de bevægede grundlovsforhandlinger fremkaldte. Materialets værdi til belysning af disse forhold er uafhængig af, at de nationalliberale i det årti, der fulgte efter krigen, langsomt mistede indflydelse i befolkningen og som følge heraf fra midten af 1870'erne ophørte at eksistere som selvstændig gruppe på rigsdagen og således langsomt forsvandt fra den politiske arena.

Undersøgelsen falder således inden for den udvikling for partivæsenet, som Theodor Schieder har betegnet som udviklingen fra »fraktionspartier«, bestående af parlamentsfraktioner med et løsere underlag af valgkomiteer, frem mod etableringen af »integrationspartier«, der også omfatter et organisationsapparat af mere permanent karakter. Når organisationen er nået så vidt, påpeger han, er partier ikke længere at

¹ Den danske Rigsdag bd. III, Kbh. 1949, s. 203 (Svend Thorsen); Poul Engelstoft, Det danske Folk 1848-64, Kbh. 1926, s. 39; jfr. Povl Bagge, Akademikerne i dansk politik i det 19. årh. Historisk tidsskrift 12. r. IV, Kbh. 1970, s. 470.

betragte som personifikationen af et åndeligt princip eller en idé, men som en accepteret historisk realitet, der er underordnet det politiske livs love.² Det er dog en udvikling, der kronologisk strækker sig langt ud over denne undersøgelses tidsmæssige afgrænsning, og som flere undersøgelser af andre politiske grupperinger først rigtigt vil kunne kaste lys over og dermed forbedre vor viden om baggrunden for partiets opståen og gradvise integrering i det politiske system.³

Undersøgelsen vil ikke behandle rigsdagspolitik, men det betragtes som en forudsætning, at der trods flydende grænser eksisterede en gruppe nationalliberale rigsdagsmedlemmer, som trods uoverensstemmelser i enkeltforhold knyttedes sammen af et klasse-mæssigt enhedspræg, et idé-mæssigt fællesskab og ikke mindst af deres bestræbelser for at hindre bøndernes politiske fremtrængen.⁴ Det er med andre ord forsøget på at danne et organisationsapparat i tilknytning hertil, der skal behandles. På det punkt står undersøgelsen således i gæld til Maurice Duverger, hvis fortjeneste det er klart at have påpeget denne strukturelt vigtige tvedeling af partiet. For ham er det en afgørende forudsætning for at man kan tale om et *politisk parti*, at begge organer, rigsdagsparti og permanent politisk organisation, er til stede.⁵

Materialet består først og fremmest af arkivet for Martsforeningens og Den danske Folkeforenings hovedafdelinger i København indeholdende forhandlingsprotokol, breve m. v., enkelte filialafdelingers meget beskedne arkiver samt privatarkiver. Dertil trykte kilder i form af Den danske Folkeforenings »Meddelelser« til medlemmerne, forskellige pje-

² Theodor Schieder, *Staat und Gesellschaft im Wandel unserer Zeit*, München 1958, s. 80 f. og 117.

³ Af nyere undersøgelser, der kan læses i sammenhæng med denne, kan henvises til to artikler i 'Historie' af Vagn Wåhlin om 10. Oktoberforeningen, IX r. 2, og af V. Friberg Hansen om Mellempartiet, IX r. 3, Århus 1971, og især bør den glimrende oversigt over de politiske partiers opståen her i landet, som Kjeld Winding har givet til den nordiske historikerkongres i 1964, fremhæves (trykt i Ødegårde og Politiske partier, Bergen 1964, s. 81-101). - Jeg vil også gerne henvise til nogle dupliserede specialeafhandlinger afleveret ved Århus Universitet og tilgængelige på Folketingets Bibliotek: Jens Christensen, *Augustforeningen 1864-69*; Hans Jørgen Larsen, *Bondevennernes Selskab og dets virke uden for de valgte forsamlingsperioder 1846-49*; Anton Vinderslev, *Østifternes Folkeforening 1863-65*.

⁴ Niels Neergaard, *Under Junigrundloven*, Kbh. 1892-1916, bd. II, s. 217; *Den politiske magtkamp 1866-1901*, red. af Per Salomonsson, Kbh. 1968, s. 12 f. Ang. periodens rigsdagspolitik, se foruden Neergaard også Nils Nilsson-Stjernquist, *Tillkomsten av 1866-års grundlov*, Lund 1955.

⁵ Maurice Duverger, *Political Parties*, London 1967. især s. XXIX, 1 og 20.

cer, foreningens publikationer samt i et begrænset omfang aviser.⁶ De trykte medlemslister fra Folkeforeningens hovedafdeling og de enkelte, der findes fra filialerne, tages p. g. a. artiklens snævre rammer kun op til en kort bearbejdelse og vurdering. Hovedvægten lægges dog på selve organisationen og det politiske arbejde, der blev udført i bestræbelserne på at påvirke opinionen og kandidatopstillingerne. Arbejdet for danskheden i Slesvig berøres kun ganske kort.

I. Martsforeningen

Mens hæren endnu lå ved Dybbøl, dannedes 9/3 1864 på et møde i København på foranledning af en kreds af nationalliberale politikere en politisk forening under navn af Martsforeningen. Krigen var altså den dystre baggrund, men skal man se på de organisatoriske forudsætninger, er det nødvendigt først at kaste et blik længere tilbage i tiden. Mange af de mænd, der var ledende i 1860'ernes nationalliberale organisationsarbejde, havde hentet deres første politiske erfaringer helt tilbage i enevældens sidste år, i foreninger som Trykkefrihedsselskabet, Industriforeningen og Bondevennernes Selskab. De to første organiserede sig med en ledende afdeling i hovedstaden og mindre afdelinger rundt om i landet, et organisatorisk mønster, vi genfinder i de foreninger, der behandles her.⁷

Vi genfinder det imidlertid også i de første forsøg af kortere varighed, der i 1850'erne under nationalliberal ledelse blev gjort på at mobilisere vælgerne. Nogen permanent landsdækkende organisation blev dog hverken Femte Juni Foreningen, der var startet som en rigsdagsklub 1850, eller Foreningen til at værne om Grundloven (1854). Begge blev startet på initiativ af nationalliberale politikere i hovedstaden, men fik kun en

⁶ Martsforeningen og Den danske Folkeforenings arkiv 1864–73, Privatinstitutioner, R. A. Indeholder: Forhandlingsprotokol (cit. Protokollen), Journal for brevveksling mellem D. d. F.'s hovedafdeling og filialer, medlemsprotokol 1868–72, indkomne breve (Breve vedr. Slesvig, Breve vedr. valget 1866, Breve vedr. forskelligt, Breve fra Martsforeningens filialer, Breve fra D. d. F.'s filialer), Diverse (regnskabssager, tryksager m. v.) (cit. Diverse). – Forhandlingsprotokol for Den danske Folkeforening for Nakskov og Omegn 1865–70, L.A. Sjælland. Dansk Forening for Thisted og Omegn, forhandlingsprotokol, Thisted byhistoriske arkiv. D. d. F. for Lemvig og Omegn, regnskabssager, L.A. Nørrejylland. Meddelelser fra Den danske Folkeforening (cit. Medd.): 1865 vedlagt skrifterne d. å., nr. 8–20 (÷ 10) K.B. småtryk, nr. 10, 21, 22, Statsbibl., Århus.

⁷ Jul. Clausen, Bidrag til Trykkefrihedsselskabets Historie. Hist. tidsskr. 7. r. VI, Kbh. 1905–06, s. 317–65, især s. 344 ff. C. Nyrop, Industriforeningen i Kjøbenhavn 1838–88, Kbh. 1888. Bondevennernes org. var noget mere kompliceret, se H. J. Larsen, anf. arb., kap. 5.

begrænset udbredelse med underafdelinger i provinsen, og det er karakteristisk for dem, at deres udadrettede virksomhed blev indledt med henblik på handling i en konkret aktuel situation, henholdsvis frygten for bondevennernes overrumpling og ministeriet Ørsteds attack på grundloven, men at de ikke derudover mellem valgene deltog i politiseringsarbejdet.⁸ På det funktionelle plan er der derfor tale om en forskel i forhold til de senere organisationsforsøg. Den nationalliberale presses fremvækst kompenserede vel i nogen grad for manglen af en permanent organisation,⁹ mens diverse valgkomiteer, også omfattende nationalliberale, trådte i funktion ved valgene.¹⁰

Baggrunden for Martsforeningens dannelse var som nævnt den truende situation for såvel landet som de nationalliberale ledere. Det sidste havde ikke blot sin årsag i den fejlslagne udenrigspolitik, men må også ses på baggrund af en erfaring, som de nationalliberale tidligt havde måttet gøre. Det viste sig nemlig, at deres kandidater, som i henseende til politisk erfaring og uddannelse samt social prestige rangerede meget højt, på ingen måde som ventet blev valgt »af sig selv« ude i landets kredse.¹¹ Dette problem blev dog ikke blot forstørret af den stigende mistro til ledernes formåen, men også af den intensivering af organisationsarbejdet, som var sket. På venstrefløjens dannedes Jydsk Folkeforening (1862) og Østifternes Folkeforening (1863) og som udtryk for samme kom senere på højrefløjens Augustforeningen (1864), ligesom 10. Oktoberforeningen dannedes 1865 som udtryk for en samlet agrar front mod byerne og de nationalliberale.

Organisatorisk karakteriseres Martsforeningen først og fremmest ved sit eksklusive præg. Indbydelse indeholdende love og program havde før dannelsen blot cirkuleret indenfor en snæver kreds, og optagelse som medlem kunne kun ske på møder med samtykke af $\frac{2}{3}$ af de tilstedeværende.¹² Foreningens program fremgår af en intern skrivelse, som blev affattet med henblik på cirkulation blandt personer udenfor hovedstaden for dermed at skaffe foreningen videre udbredelse. Pro-

⁸ Fædrelandet 13/5, 3/8 og 23/8 1852. Bidrag til Rigsdagens Virksomhed I og II (udg. af Femte Juni Foreningen), Kbh. 1852. Fædrelandet 21/8, 30/8, 20/9, 16/11 1854, Neergaard, anf. arb., bd. II, s. 887, 899.

⁹ Lehmann diskuterer bl. a. dette i et brev til Ploug: Af Orla Lehmanns Papirer, s. 176.

¹⁰ Se f. eks. Foreningen til Valglovens rette Brug, Lollandsposten 21/5, 22/5 1864; i forb. m. Grundlovsforeningen: Fædrelandet 20/9 1854; smgl. note 91.

¹¹ Jfr. Den politiske magtkamp, s. 15.

¹² Fædrelandet og Dagbladet 15/3 1864; modstanden var i regelen ringe, men medlemsskab blev dog afvist (Protokollen 31/3 1864).

grammet omhandlede udelukkende det nationale spørgsmål, idet det understregede en fastholden ved Novemberforfatningen og som det hed Slesvigs karakter af væsentligt dansk land. De midler, der blev opstillet til gennemførelse af programmet, antyder det videre perspektiv, idet de kan sammenfattes i tre punkter: (1) støtte til valg af rigsdagsmænd, der ville arbejde i overensstemmelse med programmets ånd, (2) iværksættelse af adresser og resolutioner og (3) sikring af programmets udbredelse ved det mundtlige og skrevne ord.¹³ Kontingent blev ikke opkrævet, og udgifter bl. a. til finansiering af en realisering af det sidste punkt blev klaret igennem frivillige bidrag.¹⁴

Foreningens bestyrelse fik fem medlemmer, som var identiske med medlemmerne af de foreløbige bestyrelse, der havde forberedt foreningens dannelse: grosserer D. B. Adler, red. C. St. A. Bille, justitsråd C. S. Klein, red. Carl Ploug og professor Adolph Steen, som blev formand. Hermed var forbindelsen med folkerepræsentationen åbenbar. Bille og Klein sad i folketinget, Ploug i landstinget, Steen og Adler ved foreningens start i rigsrådets folketing og fra juni 1864 også i rigsdagens. Derudover kunne man blandt medlemmerne finde samtlige de national-liberale spidser i hovedstaden – samt nogle stykker flere, der stod lidt uden for grupperne, men var ivrige nationale.¹⁵

Den tidligere nævnte rundskrivelse havde til formål at skaffe foreningen udbredelse ude omkring i landet. Disse bestræbelser bar dog kun ringe frugt. I løbet af foråret og forsommeren dannedes såkaldte filialer i Slagelse, Hillerød, Kalundborg, Korsør, Køge, Stege, Hjørring og Thisted, men medlemstallene har været ringe, ligesom afdelingen i København blev stående på et medlemsmæssigt beskedent niveau.¹⁶ Dette skal dog ses i relation til foreningens eksklusive karakter, som udelukker, at maximering af medlemstallet har været målet. Forbindelsen til filialerne og medlemmerne i provinsen var ikke formaliseret, og fungerede kun i kraft af privat korrespondance, hvilket giver indtryk af

¹³ D. B. Adlers arkiv, Kbh.'s Stadsarkiv: Skrivelse af 31/3 1864.

¹⁴ Protokollen 31/3 1864.

¹⁵ En medlemsliste har ikke ladet sig opspore, men Augustforeningen lod aftrykke en medlemsliste, som denne forening havde fået fingre i (Augustforeningens arkiv 1864–65, R.A., se også Flyveposten 20/1 1865); navnene kan sammenholdes med den mere autoritative opførelse af navne på de medl., der er optaget under møderne og derfor er nævnt i Protokollen. Som eks. på det sidste kan nævnes H. Carlsen og Asmund Gleerup.

¹⁶ I følge den af Augustforeningen udarbejdede medlemsliste 193 mdl. sidst på sommeren; Korsør startede med 24 mdl., mens Slagelse nåede op på 68 (Breve fra Martsforeningens filialer); fra Thisted foreligger ingen breve.

en meget løs opbygning; men det gav dog lederne i København kontakter, der kunne være nyttige i det kommende arbejde. Dette forhold og omstændighederne ved dannelsen samt i det hele taget indtrykket af en angst for at fremkalde for megen opmærksomhed omkring foreningen, som selve arbejdet forstærker, må efter al sandsynlighed tilskrives ledernes bevidste taktik i den spændte situation. En ulyst til på det givne grundlag at gå ind i foreningsarbejde på det pågældende tidspunkt må tilsvarende formodes at ligge bag de mange reaktioner, som rundt om fra landet indløb til bestyrelsen, og som nøjedes med at erklære sympati med det opstillede program.¹⁷

Med hensyn til Slesvig og krigen faldt foreningens arbejde på tre felter. For det første var der udgivelsen af skrifter, hvor foreningen stod bag udgivelsen af fire små publikationer.¹⁸ Heri udnyttede forfatterne først og fremmest deres skrivetalent og politiske og historiske indsigt til at forsvare de nationalliberales politik angående Slesvig i et forsøg på at rehabiliterer gruppen og dens ledere. Det andet virkefelt var organisering af adresser. I forbindelse med dette arbejde genfinder man ledernes frygt for selv at stille sig i spidsen for en aktion, og de benyttede sig da af de forbindelser, der gennem foreningen var knyttet til folk i provinsen. Det skete således i forbindelse med en adresse til rigsdagen imod en forlængelse af våbenhvilen, hvilket senere fulgtes op på en sådan måde, at foreningens navn så vidt muligt ikke kom frem.¹⁹ Ved denne anonyme virksomhed søgte man at fremkalde det indtryk, at adresserne var udtryk for mere spontane stemninger i folket, således at modstanderne ikke skulle få den opfattelse, at en politisk organisation i hoved-

¹⁷ Protokollen 13/4 1864. De bevarede breve synes endvidere at antyde, at fremgangsmåden har været at henvende sig til bestemte honoratiores i de forskellige byer (Breve fra Martsforeningens filialer, f. eks. fra Hillerød, Kalundborg, Korsør, Slagelse og Stege). – Af overskuelighedshensyn vil i det følgende, når foreningernes virksomhed skal omtales, en skelnen mellem det nationale (udenrigspolitiske) og det indenrigspolitiske blive gennemført, selv om de to ting naturligvis hænger tæt sammen, f. eks. sådan at valg af kandidater også havde betydning for gennemførelsen af en bestemt politik over for Slesvig.

¹⁸ Hvem er Skyld i Krigen? af Chr. S. (C. S. Klein); Politisk Katekismus for menigmand (af C. V. Nyholm); Preusserne og Østrigerne i Danmark (af C. F. Allen), og Hvad kæmpe vi for? af Fr. R. (C. E. F. Reinhardt). Sidstnævnte skrift udkom i 10.000 eks. og uddeltes bl. a. gratis til soldaterne ved linjerne, med krigsministerens specielle tilladelse (Protokollen 13/4 1864).

¹⁹ Protokollen 18/5, 24/5 og 15/6 1864. Breve fra filialerne: Hillerød 22/5, Kalundborg 20/5 og Slagelse 15/5 og 23/5 1864. Fædrelandet 21/7 1864. Adressen fik 3805 underskrifter, men efter rigsrådets indkaldelse havde den næppe samme interesse for lederne, jfr. Protokollen 20/4 1864.

staden stod bag. Endelig udnyttedes som det tredje punkt den på flere niveauer gode forbindelse til ministerierne bl. a. til en offentliggørelse af en depecheudveksling mellem krigsbestyrelsen og overkommandoen til klarlægning af forholdene omkring forsvaret i de sidste dage af Dybbøl-stillingen.²⁰

Det nationale er et område, hvor den udførte virksomheds effekt især er svær at måle, men i denne sammenhæng er det vigtigste også at klarlægge det, der afslører hensigten og fremgangsmåderne. Arbejdet må ses i sammenhæng med rigsrådets virksomhed, da man fra ledelsens side tilsyneladende hældede til den anskuelse, at så længe rigsrådet sad inde (alle bestyrelsesmedlemmerne var valgt ind der), var der ikke synderligt behov for foreningsmøder, mens nogle menige medlemmer hellere så en form for *vekselvirkning* mellem forening og folkerepræsentation.²¹ Også ud fra en sådan betragtning må der lægges en vis vægt på Martsforeningens rolle i forbindelse med valgene, selv om det er et arbejde, som kilderne for denne forenings vedkommende ikke belyser særligt godt. Det vigtigste må dog være at slå fast, at stifterne erkendte, at der skulle virke på denne måde,²² og at det faktisk skete. Straks ved starten stod landet over for et valg, valget til rigsrådets landsting 29/3. På det konstituerende møde nedsattes derfor et 12-mands-udvalg, der skulle tage sig af opstillingen i København og sætte sig i forbindelse med enkeltpersoner og foreninger udenfor hovedstaden for derved at virke for opstillingen af kandidater, som foreningen kunne sympatisere med. På det følgende møde diskuteredes udvalgets indstilling angående det første punkt, og en liste med anbefaling af de nævnte kandidater blev sendt til pressen. Vedrørende kontakten med folk ude i landet kan vi stort set kun holde os til protokollens ord om, at orienteringer i henhold til breve blev givet på møderne om stillingen i forskellige kredse.²³

Det fremgår også af protokollen, at det nedsatte udvalg fortsatte sin virksomhed ved sommerens folketingsvalg, hvor en række kontakter blev knyttet. Men der er kun bevaret breve i et par af de tilfælde, hvor filialerne har været involveret. Hillerød-afdelingen udfærdigede således en opfordring til den forhenværende politimester i Slesvig Aug. Jørgensen, der senere valgtes ved kåring, og Slagelse-filialen arbejdede, dog uden

²⁰ Protokollen 11/5; Fædrelandet 17/5 1864.

²¹ Diskussion herom, se Protokollen 15/6 1864.

²² Jfr. Skrivelsen af 31/3 1864 og statutter for Martsforeningen for Kalundborg og Omegn 1864; K.B. småtryk.

²³ Protokollen 9/3, 16/3 og 13/4; se dog også D. B.Adlers arkiv R.A., brev fra gros. W. Petersen, Odense 17/3 1864. Fædrelandet 17/3; Dagbladet 18/3 1864.

held, for valget af kancelliråd Kock, Vemmetofte, i Fuglebjergkredsen.²⁴ Bedre gik det de nationalliberale i det for dem mere venligtsindede København og Københavns amt, men foreningens eventuelle indgriben her er ikke belyst i det foreliggende materiale. Det rækker dog ikke ved den principielt vigtige konklusion, at Martsforeningen gennem de personlige kontakter, som dens eksklusive præg åbnede mulighed for at anvende som middel til koordinerende virksomhed i forbindelse med valg, tog en opgave op, som mere end noget andet er forbundet med politiske organisationers arbejde. Effektiviteten er vanskelig at måle generelt på grundlag af materialet, men den er det især, fordi de nationalliberale i hele den periode, der her behandles, var i støt tilbagegang, og ingen kan sige, hvordan det var gået uden foreningens indsats for at samle kræfterne blandt de nationalliberales vaklende tilhængerskare.

Man erkendte dog, at hvis der skulle arbejdes nogenlunde effektivt, var et så eksklusivt selskab som Martsforeningen uegnet. Der blev gjort forsøg på reorganisering af ledelsen ved oprettelse af et repræsentantskab på 25 medlemmer, imens man afventede en virkelig omorganisering, som først skulle iværksættes efter fredsslutningen. Da denne var en kendsgerning, nedsattes et udvalg på fem medlemmer, der skulle forberede en omdannelse.²⁵ Udvalgets arbejde resulterede i dannelsen af *Den danske Folkeforening*, der altså voksede ud af Martsforeningen, som en naturlig konsekvens af de ændrede forhold i riget og de nye politiske opgaver, der dermed trængte sig på.

II. Den danske Folkeforening. Foreningens dannelse, program og udbredelse

Den danske Folkeforening adskiller sig fra de tidligere nationalliberale organisationer ved en noget fastere organisatorisk opbygning, ved en åben medlemstilgang og ved at formålsparagrafferne undgår konkrete formuleringer. De overvejelser, der gik forud for etableringen af en forening med disse særpræg, kan i nogen grad følges i kilderne. Omorganisationsudvalgets hensigt var at skabe et kort program, hvor de enkelte punkter fik en løs og ubestemt formulering, både hvad angik

²⁴ Protokollen 27/4, 10/5 og 24/5; Breve fra filialerne: Hillerød 22/5 og Slagelse 15/5 1864 underskrevet rektor Schow, der også på et møde opfordrede C. A. Fonnesbech til at stille sig i Slagelsekredsen (Dagbladet 23/5 1864), men det fremgår ikke, om filialen har stået bag, eller det er et udtryk for en forbindelse mellem denne og en valgkomité.

²⁵ Protokollen 2/6, 7/9, 5/10 og 18/10 1864. Kriegers Dagbøger (udg. v. E. Koppel m. fl.), Kbh. 1920-43, III s. 229.

understøttelsen af nationaliteten i Slesvig og det påtrængende spørgsmål om grundloven. Trods spæde forsøg fra anden side på at gøre programmet mere forpligtende, især angående det sidste punkt, vedtog en ekstraordinær generalforsamling et program i overensstemmelse med udvalgets indstilling.²⁶ Dette program på tre punkter kom til at stå uforandret foreningens levetid ud, og når det kunne lade sig gøre, skyldtes det vel, at det i virkeligheden var så intetsigende, at ingen reelt kunne have noget at indvende imod det. Det nationale indtog stadig hæderspladsen, men var nu i de første to punkter blevet gjort til et spørgsmål om at styrke den nationale ånd og bevidsthed og at bevare forbindelsen med de danske slesvigere; nogen nøjere bestemt politisk løsning af grænseproblemet blev ikke antydnet. Det tredje punkt gik ud på »at værne den folkelige Friheds grundlovsmæssige Bevarelse og Udvikling.« Med den formulering havde man fra foreningens side formelt undgået at tage egentlig stilling til, hvad der blandt samtlige politikere blev betragtet som datidens største politiske spørgsmål.

Der kan peges på flere årsager til, at man så omhyggeligt undgik en konkret formulering af programmet. Den neddæmpede tone kunne tjene et indenrigspolitisk formål; et vagt program var tænkt som en vej til at samle flere om foreningen. At den valgte taktik har været at styrke gruppens politiske indflydelse ved at sigte bredt inden for vælgerskaren bekræftes af flere udtalelser, som senere fremdrages. Det må tillige være udtryk for et forsøg på udadtil at fastholde, at politik først og fremmest er et spørgsmål om visse grundlæggende ideer. I forbindelse med programmets nationale afsnit må det også påpeges, at der kan have været en frygt for, at et mere aggressivt ordvalg dels ville vække uønsket opmærksomhed i Tyskland, dels i visse danske kredse ville røre for meget ved forhold og forsyndelser i tidligere tiders nationale politik; i begge tilfælde ville det skade foreningens omdømme og vanskeliggøre den fremtidige virksomhed.

Program og love blev efter godkendelse suppleret med en indbydelse, der parallelt med det foregående blot understregede det vigtige i, at folk i den aktuelle situation stod sammen for at værne nationaliteten og forfatningsfriheden. Forsynet med 64 personers anbefaling sendtes indbydelsen til offentliggørelse i en række dagblade.²⁷ Ved mobiliseringen

²⁶ Protokollen 6/12 og 9/12 1864.

²⁷ Bl. a. Dagbladet og Fædrelandet 25/1; Folkets Avis 27/1; Berl. Tid. 26/1; Danmark (ugeblad red. af Fr. Helweg) 28/1; Dagstelegraphen 26/1 med redaktionel kommentar; Aarhus Stiftstid. 2/2 og formentlig flere provinsaviser, omtalt i Silkeborg Avis 27/1 1865.

af indbydere bestræbte bestyrelsen sig på at få så mange som muligt med uden for Martsforeningens kreds og herunder især folk fra provinsen. Dette demonstrerer stifternes vilje til at gøre denne forening, i modsætning til den forrige, til en landsdækkende forening, der i sin medlemspolitik stod for åbenhed, og som ved sin første direkte fremtræden for folket ikke røbede tilknytning til nogen partigruppering på rigsdagen. Stifterne skulle imidlertid hurtigt få de første advarsler om, at det i det politiske klima med den aktuelle politiske fraktionsdannelse var vanskeligt i hvert fald for dem at få succes på en sådan fremgangsmåde. Den offentlige debat i anledning af foreningens stiftelse er i den henseende oplysende.

Det såkaldte Mellemparti søgte i sin agitation at slå politisk mønt på at appellere til en i tiden fremherskende modvilje mod »partivæsen«.²⁸ Det var faktisk noget lignende, der forsøgte ved lanceringen af Den danske Folkeforening. Men med de navne, der med rette opfattedes som de ledende bag projektet, var det lidt svært at gøre det overbevisende. Det lykkedes i hvert fald ikke for redaktør Bille. Han tog ihærdigt den dobbelte opgave på sig dels at placere de nationalliberale rigsdagsmænd i centrum af det politiske spektrum som dem, der skulle sikre de folkelige friheder, og dels at placere foreningen som noget, der på tværs af aktuelle tvistigheder atter skulle samle store dele af befolkningen.²⁹ Det er karakteristisk, at det punkt, man fra anden side slog ned på, netop var det ubestemte i programmet. Såvel de direkte modstandere som dem, der blot indtog en skeptisk holdning, fandt det mistænkeligt, ja usandsynligt, at der nu skulle startes en forening, som blot ville føre sig frem for at dyrke idealer som fædrelandskærlighed og frisind. Derfor søgte de at læse mellem linjerne i programmet, idet de her støttede sig på indbydernes navne. Selv om disse navne absolut repræsenterede nuancer i holdninger, og selv om ikke alle hørte til den nationalliberale inderkreds, lod der sig dog blandt underskriverne udskille en solid falanks af gode gamle nationalliberale navne med Hall, Krieger, Lehmann og Bille i spidsen som et dominerende element.

Betoningen af den forfatningsmæssige frihed påkaldte sig efterhånden størst opmærksomhed i debatten. Pressens konservative fløj undlod dog ikke også at gøre bemærkninger om foreningens forbindelse med de mænd, der tidligere som landets ledere havde stået som de ansvarlige for krigen og dens resultat. Det var således tilfældet med Berlingske Ti-

²⁸ V. Friborg Hansen, *anf. arb.*, s. 369 f.

²⁹ Dagbladet 20/1 og 4/2 1865.

dende og det stærkt konservative Flyveposten, der mente, at foreningen var udtryk for »det doktrinære parti«s forsøg på at lokke folk til sig.³⁰ Disse angreb har næppe hverken bedrøvet eller påvirket de national-liberale, der netop benyttede Augustforeningen, som disse blade knyttes til, og dens reaktionære tendens til at søge at fastholde sin egen centrumplacering.³¹ Værre var det nok, at så betydningsfulde redaktører og foreningsledere som I. A. Hansen og C. V. Rimestad tog afstand fra Den danske Folkeforening. I Morgenposten advarede I. A. Hansen sine medlemmer i Østifternes Folkeforening mod at lade sig blænde af de smukke ord om grundloven og forvirre af foreningens navn, når det efter hans mening stod fast, at der blandt foreningens stiftere optrådte flere af rigsdagens dødsfjender, d.v. s. modstandere af Junigrundlovens udstrakte valgret.³² C. V. Rimestad brugte sit populære organ Dags-telegraphen til ligeledes at tage afstand fra foreningen p. g. a. den manglende stillingtagen til valgbestemmelserne i grundloven.³³

Vel vidende, at det var et ømt punkt, forsøgte Bille i et svar at klare skærene ved at skrive i højtidsfulde og abstrakte vendinger, at grundlovsspørgsmålet var underordnet det nationale, og at det, man ville arbejde for i foreningen, var »den Nationalitetens Grundlov, der er skrevet i alle virkelige danske og frihedselskende Mænds Hjærter« og ikke lovens realisering i en enkelt bestemt form.³⁴ Denne altfavnende åbenhed blev ganske vist af nogle taget for gode varer,³⁵ mens Dagstelegraphen vel med rette undrede sig over, at foreningen havde valgt at træde ind på den politiske valplads uden at tage stilling til det spørgsmål, der mere end noget andet stod i forgrunden.³⁶ En kreds af ledende venstrepolitikere og grundtvigianerne, som med deres nationale engage-

³⁰ Berl. Tid. 23/1, 26/1 1865; bladet redigeredes på det tidspunkt for en kortere periode af F. C. Krebs, der var medlem af Augustforeningens repræsentantskab, og i denne periode lå Berl. Tid. på linje med Augustforeningens politik. Flyveposten 20/1, 28/1, 30/1 1865; bladet fungerede som samme forenings talerør (Jens Christensen, anf. arb., s. 108–112). Smgl. i øvrigt digtet Til de Doctrinaire, særtryk 1864.

³¹ F. eks. H. N. Clausen, Bidrag til Reactionens Karakteristik, foreningens første foredrag og udgivelse.

³² Morgenposten 27/1, jfr. 17/2 1865 og Nørrejydsk Tidende 8/2, 11/2 1865.

³³ Dagstelegraphen 26/1 1865 (oplag 1867: 13.000 iflg. Niels Thomsen: Dagbladskonkurrencen 1870–1970, I s. 253); Rimestad, nærmest Mellempartiet, (Fri-borg Hansen, anf. arb., s. 372) var formand for Arbejderforeningen af 1860.

³⁴ Dagbladet 4/2 1865.

³⁵ Danmark 4/2; læserbreve i Randers Amtssavis 24/2, 1/3, 2/3, 3/3 1865; smgl. brev fra digteren C. Hostrup i Silkeborg Avis 13/2.

³⁶ Dagstelegraphen 5/2 1865.

ment på mange måder ikke hørte til dem, der stod de nationalliberale fjernest, følte sig i en skrivelse ligeledes foranlediget til at udtrykke deres skepsis overfor den nye forening. Deres grunde var først og fremmest, at de fandt, at flere af navnene blandt indbyderne lovede en uheldig tolkning af det svævende punkt om grundloven, og de fremførte det ikke uinteressante argument, at de forventede, at den kommende forening ville få indflydelse på opstilling af kandidater ved valgene.³⁷ Især denne sidste offentlige afstandtagen fra foreningen kan have været medvirkende til, at det bredt anlagte sigte ved en åbning mod visse venstregrupper blev en skuffelse.

Såvel de præmisser, som program og indbydelse blev udarbejdet efter, som Dagbladets introduktion viser, at de nationalliberale kredse bag oprettelsen af Den danske Folkeforening har villet skabe en ny og bredere kontakt med befolkningen for at modvirke katastrofale følger for partiet efter det politiske nederlag. Midler var et program, der forventedes at kunne lokke flere befolkningsgrupper til end dem, de nationalliberale traditionelt havde kontakt med. Dermed forsøgte man både at negligere partikampen og postulere en uafhængighed af alt partivæsen. Denne taktik var – og er? – ikke uden klangbund i befolkningen. Men hvor nødtigt man end ville det, måtte de nationalliberale erkende, at sådan som de politiske modsætninger havde udviklet sig, formåede de i hvert fald ikke at anvende denne taktik uden, at der blev reageret imod dem. Trods dette nåede foreningen i København ret hurtigt et ikke ringe medlems-tal. Til det første møde havde 961 mdl. indmeldt sig. Tallet steg derpå hurtigt, og højdepunktet nåedes med 1320 mdl. pr. 22/5 1865, da ligeledes foreningens virke udadtil kulminerede. Uden her at tage stilling til spørgsmålet om årsag og virkning, skal det dog nævnes, at medlems-tallet for de følgende år tegner en stadig nedadgående kurve, der stemmer overens med den dalende aktivitet på alle områder af foreningens virkefelter.

Det forudsattes i lovene (§ 3), at der rundt omkring i landet oprettedes filialer af hovedafdelingen i København. For at omsætte dette til virkelighed lod de mange private kontakter sig anvende.³⁸ Sådanne havde allerede forinden været prøvet. Det var således ofte de i provin-

³⁷ Skrivelse af 15/2 1865, K.B. småtryk. Blandt de kendteste underskrivere var H. Carlsen (der var medlem af Martsforeningen), Sofus Høgsbro, Lars Dinesen, N. J. Termansen og F. E. Boisen.

³⁸ Herom vidner de forskellige breve fra filialerne, men også de negative svar i foreningens arkiv, se note 41.

sen hjemmehørende underskrivere på indbydelsen, der hver i deres hjemby gik i spidsen med organisationsarbejdet, hvortil kom aktive politikere fra forskellige egne i landet. Derudover havde vel selve indbydelsen, for så vidt som den gennem pressen nåede ud til folk, også en vis betydning. Da den ønskede virkning ikke straks blev opnået forsøgte også med yderligere private henvendelser for at fjerne nogle af de større 'bare' områder, der var opstået rent organisatorisk.³⁹ Den skærpede konflikt

Den danske Folkeforenings medlemstal 1865-69

Afdeling	Stiftet i	Medlemstal i år:				
		1865	1865	1866	1867	1868
København.....	17/2	1320	1169	918	750	641
Ålborg.....	10/6	c. 150	190	185	162	155
Esrum.....	7/5	52	52	-	-	-
Frederiksborg.....	feb.	74	81	122	115	105
Hjørring.....	5/3	151	168	110	108	103
Kalundborg.....	9/2	75	71	66	53	47
Kolding.....	24/6	214	244	245	232	c. 200
Køge.....	27/4	60	77	90	96	90
Lemvig.....	10/3	125	131	125	130	104
Møn.....	13/5	127	150	132	134	128
Nakskov.....	30/3	386	455	455	415	419
Randers.....	7/3	c. 220	432	450	420	328
Ringsted.....	9/3	70	63	58	43	-
Silkeborg.....	16/2	90	64	80	40	-
Slagelse.....	15/3	122	120	115	103	100
Stevns Herred.....	24/3	40	84	85	84	78
Sønderhald Herred.....	24/3	c. 50	94	99	-	-
Thisted.....	13/1	-	72	59	58	67
Vejle.....	7/5	125	138	155	148	143
London.....	16/3	c. 40	60	60	(60)	58
Filialerne i alt.....		c. 2171	2746	2691	2401	2125
Foreningen i alt.....		c. 3491	3915	3509	3151	2766

Kilde: 1865: Medd. fra 6. møde + indberetninger indkomne i sommerens løb; tallene fra dette år gengiver således ikke tallet på et bestemt tidspunkt, men afdelingernes styrke kort efter deres dannelse. De øvrige år: diverse årsberetninger, d.v.s. Medd. nr. 10, 15, 20 og 21. Thisted optages som filial dec. 1865.

Af forskellige medlemslister i hovedarkivet fremgår, at kvinder i nogle tilfælde har været medregnet i medlemstallet (f. eks. Nakskov og Lemvig) i andre tilfælde kun hvor de var selvstændige og atter i andre tilfælde slet ikke (Ålborg og Køge). Hvor medlemmer har været opført i flere afdelinger er de officielle tal korrigeret (Kbh. 1866, Fr.borg 1865 samt en fejltælling i Ålborg 1865).

³⁹ Protokollen 11/4 1865.

om grundloven og udskrivelsen af valg til 20/5 1865 nødvendiggjorde efter bestyrelsens mening endnu en offentlig henvendelse, der for første gang eksplicit taler om at danne filialer »med det nærmeste Formaal at virke for Valgene«. ⁴⁰ Det var dog de første forsøg, der gav de bedste resultater, og efter at man ved årsskriftet 1865/66 var nået op på 19 filialer (heraf dog én i udlandet), gik foreningens udvikling i den henseende i stå. Den geografiske udbredelse og de enkelte afdelingers størrelse fremgår af opstillingen i tabellen.

Enkelte breve i foreningens arkiv, der udtrykker en negativ reaktion på opfordringer om at gå ind i organisationsarbejdet, har påfaldende ligheder med tilsvarende, der blev sendt til lederne i Martsforeningen. ⁴¹ Foreningen var ikke opstået som et udtryk for en folkebevægelse; tværtimod krævede det simpelthen mod og idealisme at sætte noget i gang, som det hurtigt stod klart havde tilknytning til det rigsdagsparti, hvis stilling på det tidspunkt var overordentlig vanskelig. Tilskyndelsen manglede for de potentielle lokale foreningsdannere, når der ikke nogenlunde med det samme var udsigt til en vis opbakning, eller det i øvrigt ikke tjente et klart politisk taktisk formål. Lederne erkendte, at der lå et problem i især at få de yngre kræfter mobiliseret, når disses repræsentanter kunne se en fordel i at undgå at lægge ryg til det had, der fra mange side strømmede mod alt, hvad der smagte blot lidt nationalliberalt. I en vis sammenhæng hermed bør også det i tiden udtalte modsætningsforhold mellem København og det øvrige land nævnes. ⁴²

III. Foreningens opbygning og økonomi

Ikke uden vanskeligheder var det lykkedes lederne at stille et organisationsapparat på benene. De havde måttet kæmpe imod almindelig mistro og en politisk udvikling, der mere og mere vendte sig mod personer, der ville hævde den enkelte politikers uforpligtethed på andet end abstrakte idealer. Hidtil havde de kunnet hævde en betydelig politisk magt og med held holde befolkningens opmærksomhed fangen om deres ud-

⁴⁰ Fædrelandet 10/5; Dagbladet og Berl. Tid. 11/5 og formentlig nogle provinsaviser, således Møens Avis 11/5 1865.

⁴¹ Breve vedr. forskelligt: fra gros. W. Petersen, Odense 1/5 1865, fra overlærer M. Funch, Århus, udat. (jfr. udtalelse i Aarh. Stiftst. 28/2 1865 fra 176 borgere), fra samme 31/12 1866, fra H. Ellermann, Århus, 16/5 1866, fra Z. I. Levy, Horsens, 29/4 1865 og fra L. Vilhelmsen, Korsør, 25/4 1866.

⁴² Ang. det sidste punkt se f. eks. Medd. nr. 10 og Diskussionsmøde i Den danske Folkeforenings Hovedafdeling s. 3, 25-28.

formning af en national politik. De havde kunnet støtte sig på en overordentlig stærk, loyal presse, i nogen grad på deres sociale prestige, og de havde kunnet drage nytte af de forbindelser, som kendskabet til lokale honoratiores gav. Ingen af disse faktorer var med ét borteliminerede, men deres betydning var mere eller mindre vigende. Den sociale prestige, som de liberale politiske ledere selv tillagde stor betydning, havde allerede længe været svækket ved, at sociale og geografiske modsætninger blev ført frem i den politiske debat, og det måtte vel af samme årsager både være et spørgsmål om, hvad de lokale honoratiores længere vidste om lokale politiske rørelser, og om hvilken indflydelse de i det hele taget besad. Pressens styrke var måske den mest stabile, fordi den politiserende, evt. venstresympatiserende, provinspresse endnu kun manifesterede sig lidt, og den københavnske billigavis, f. eks Dagstelegraphen, trods alt var en fjernere åndsbeslægtet til de gamle liberale opinionsaviser. Organisationen skulle kompensere for det tabte, men det er dog således, at pressen og de personlige kontakter må betragtes som vigtige supplementer til foreningen, hvis medlemstal derfor må vurderes på den baggrund. Den personlige kontakt må i det hele taget fremhæves, fordi befolkningens stigende bevidsthed hos de nationalliberale ledere ikke blev fulgt op af nogen forståelse for egentlige demokratiske massebevægelser, hvilket fremgår af hele foreningens struktur.

Organisationens opbygning var i hovedtrækkene givet på forhånd, idet hovedafdelingens love fastlagde den grundlæggende opdeling med en hovedafdeling i København og filialer i provinsen. Af central betydning var også den sidste paragraf, der gav filialerne frihed til at tage nærmere bestemmelse om deres organisation, medlemsbidrag, virksomhed m. v. Forbindelsen mellem hovedafdeling og filialer knyttedes gennem korrespondenter for de enkelte filialer og gennem hovedafdelingens trykte meddelelser; endelig kunne filialer med over 50 mdl. enten vælge et af deres egne medlemmer eller en af repræsentanterne i hovedafdelingen som sin særlige repræsentant der, en ordning der dog ikke fik større betydning. Derfor er disse bestemmelser og dermed manglen af et demokratisk valgt centralorgan med til at karakterisere foreningen som temmeligt løst opbygget. Dette var naturligvis i overensstemmelse med den tilstræbte åbenhed, men gav i praksis, som vi skal se, også ledelsen i København en betydelig magtposition. En forklaring på dette organisatoriske særpræg skal muligvis også søges i datidens dårligere kommunikationsforhold, der kunne gøre det vanskeligt flere gange årligt at samle et større repræsentantskab eller lignende. Til sammenlig-

ning kan det dog nævnes, at I. A. Hansens venstreorganisation, Østifternes Folkeforening, etablerede sig med et helt andet organisatorisk mønster hvilende på et pyramidalt princip med demokratisk valgte organer, der var oprettet med direkte sigte på valgkredsinddelingen.⁴³ Udover større slagkraft fik I. A. Hansens forening dermed også et stærkere helhedspræg.

Hvad *programmet* angår, havde hovedafdelingen givet en model, som filialerne med et par undtagelser overtog. Her skal blot nævnes Silkeborg og Stevns Herred, der fik tilladelse til at fastholde Junigrundloven under punktet om forfatningsfriheden, uden at det dog tilsyneladende gav anledning til komplikationer eller særlige initiativer.⁴⁴ Derimod annullerede filialen i Sønder Hald sin filialstatus for at undgå politiske spændinger i afdelingen.⁴⁵ *Medlemskab* kunne i hovedafdelingen erhverves af både mænd og kvinder formelt gennem bestyrelsens optagelse, men intet tyder på, at ledelsen har anvendt denne bestemmelse restriktivt. Forholdene har tilsyneladende været tilsvarende i filialerne, hvoraf kun Lemvig havde en direkte eksklusionsparagraf. Denne frie adgang, der altså omfattede ikke-vælgere (kvinder og unge under valgretsalderen), minder måske mere om bestemmelserne for en foredragsforening, hvad foreningen jo til en vis grad også var. Og så langt kunne vel i øvrigt både den opvoksede slægt og kvinderne i kraft af deres funktion som opdragere være med, når det blot var som tilhørere.⁴⁶

Hovedafdelingens øverste organ var et repræsentantskab på 25 mdl. valgt på årlige generalforsamlinger. Det skulle, som det hed, bestyre foreningens anliggender og tage nærmere bestemmelse om dens virksomhed. Af sin midte skulle repræsentantskabet vælge en bestyrelse, der i hele perioden blev på 5 mand. Det var dette mindre organ, som trak det store læs i arbejdet og derved kom til at sidde inde med en central magtposition. Til sin hjælp ansatte den en fast lønnet sekretær, som i hele perioden blev kancelliråd C. E. F. Reinhardt. Filialernes organisation varierede en del fra afdeling til afdeling, men generelt var opbygningen enkel og traditionel med en ledelse bestående af en bestyrelse valgt på årlige generalforsamlinger. Af større interesse er det, at adskillige filialer på forskellig måde søgte at komme landbefolkningen i møde.

⁴³ Anton Vinderslev, *anf. arb.*, s. 133 ff.

⁴⁴ Silkeborg Avis 17/2, 6/3 1865; brev fra filialen i Silkeborg 13/3 1865 med påskrift, skrivelse til filialerne af 20/6 1865 (Diverse).

⁴⁵ Brev fra filialen i Sønder Hald 22/1 1867; filialens medlemmer har for den altdominerende del været fra landbostanden.

⁴⁶ Pouline Worm, *Til Danmarks Kvinder* (Randers Amtsavis 24/2 1865).

Bortset fra en enkelt, Sønder Hald Herred, dækkede filialerne – ligesom folketingskredsene i øvrigt – en købstad med nærmeste omegn, og det var da almindeligt, at de udenbys medlemmer sikredes et ofte betydeligt antal pladser i bestyrelsen. Dermed var der vel både gjort noget for at bedre kommunikationen inden for den enkelte afdeling og sørget for at knytte en forbindelse land-by, der netop var nyttig på grund af folketingskredsinddelingens nævnte særpræg.

Foreningen havde således ikke noget organ eller forum inden for sin organisation, hvor repræsentanter fra de forskellige afdelinger på landsbasis eller i andre større enheder end den lokale afdeling kunne mødes og drøfte problemer og udveksle ideer. Hvis man placerer hovedafdelingens bestyrelse øverst, man man sige, at der har været veje for en *vertikal* kontakt, men en *horisontal* kontakt var ikke institutionaliseret og har heller ikke i praksis fungeret. Om det er blevet anset for urealistisk, eller det har været en mere bevidst taktik ikke at formalisere nogen videre integration, kan være vanskeligt at afgøre. Men det var i hvert fald i overensstemmelse med tilliden til den individuelle politiske personligheds betydning at stole på den enkelte personlige kontakt som tilstrækkelig koordineringsfaktor. Samtidig gav det ledelsen i København en ret stærk stilling, som ikke kunne svækkes ved forpligtelse på krav fra eventuelle bevægelser inden for foreningen. Dette peger også i retning af, at et af de vigtigste formål for stifterne har været at få etableret en række kontakter, der har kunnet være til nytte i forbindelse med konkrete opgaver, mens man har været mindre interesseret i som en vekselvirkning at åbne for kontakt nedefra og op til eliten.

Økonomien baseredes i modsætning til Martsforeningens på kontingentindbetalinger. For medlemmer i hovedafdelingen androg kvartalskontingentet 1 rdl., men for dette ikke helt ringe beløb fik medlemmerne ikke blot adgang til foreningens møder, men modtog også automatisk alle skrifterne i foreningens særlige skriftserie, som derved tillige var sikret et vist oplag. Systemet med at medlemmerne automatisk modtog skrifterne blev kun overtaget i nogle filialer. Derfor varierede kontingentet i størrelse fra sted til sted. Alle afdelinger modtog dog skrifterne i det antal, de ønskede, til favørpris.⁴⁷ For at det ikke skulle hindre nogen i at tiltræde medlemsskab, var det en generel bestræbelse at holde et så lavt kontingent som muligt, og også på det område toges der et særligt hensyn til de udenbys medlemmer. Kontingentets størrelse

⁴⁷ Den almindelige løssalgspris lå o. 8 sk., til sammenligning det samme som en uges abonnement på Folkets Avis.

lå mellem 2 mk. og 2 rdl. årligt, men det almindeligste var omkring 1 rdl. årligt.⁴⁸

Ønsker man imidlertid at drive politisk propaganda i større stil og udføre politisk virksomhed uden for medlemskredsen på forskellige måder, kræves midler i noget rigeligere mængde. Her viste det sig at være overordentligt heldigt, at denne forening havde et antal ivrige medlemmer, hvoraf nogle var i stand til at bidrage til kassen med endog ganske pæne frivillige beløb. Disse beløb administreredes over en særlig konto, *den ekstraordinære fond*, der oprettedes allerede i april 1865. Ved henvendelse til en række af hovedafdelingens medlemmer samt til filialerne, lykkedes det ved den lejlighed at fremskaffe et beløb af 4.627 rdl.,⁴⁹ mens en lignende indsamling et par år senere gav et noget mindre beløb.⁵⁰ Foruden pengene var fordelingen ved den ekstraordinære fond, at den stod til repræsentantskabets frie disposition, således at det ingen steder kunne kræves til regnskab for en nøjere opgørelse over pengenes anvendelse. Herved var der åbnet mulighed for at der kunne ydes en diskret støtte for danskhedens sag i Slesvig, men også indenrigspolitiske formål synes at have været betænkt.⁵¹ Det er i forbindelse med økonomien værd at understrege, at bestyrelsen besluttede, at f. eks. omkostningerne i forbindelse med forberedelserne til efterårsvalget 1866 burde dækkes gennem de ordinære indtægter,⁵² hvormed den også så at sige indlemmede denne del i den ordinære virksomhed.

IV. Foreningens medlemmer. Forholdet til rigsdagen

Ved siden af disse strukturelle forhold har det interesse at søge at udrede, hvem der egentlig sluttede op om foreningen i dens forskellige led. For at kunne nå ud over det rent beskrivende bør disse data helst kunne relateres til væsentlige sider af foreningens virksomhed og der-

⁴⁸ I Lemvigfilialen har dette beløb dækket udgifter til leje af lokale, administration samt indkøb af forskellige skrifter, der her cirkulerede blandt medlemmerne, hvorimod honorarer til foredragsholdere ikke optræder i disse regnskaber. (Lemvigarkivet).

⁴⁹ Prokollen 22/4, 26/4, 3/5 1865; tryksag af 11/5 1865 (regnskabssager, Diverse). Heller ikke 10. Oktoberforeningen kunne klare sig uden frivillige bidrag (Wählin, anf. arb., s. 287); blandt de store bidragydere var Adler med 500, brygger Jacobsen med 410 og A. Hage med 400 rdl.

⁵⁰ Protokollen 21/9 1867; tryksag af 5/10 1867 (Diverse).

⁵¹ Således sandsynligvis det senere omtalte indlæg i forfatningsstriden af Lehmann, smgl. kassestatus pr. 7/3 (Diverse). Visse tilskud er brugt til formål, der endog ansås for at være så hemmelige, at de selv i Protokollen kun omtales i kode.

⁵² Protokollen 9/11 1866.

ved belyse aspekter af de partipolitiske forhold i tiden. Begge dele rejser problemer i denne sammenhæng.

Foreningens manglende stillingtagen til en række samfundsforhold og de enkelte menige medlemmers ringe indflydelse på beslutningerne på topplan gør det vanskeligt at diskutere f. eks. sammenhængen mellem medlemsskarens sociale og økonomiske særpræg og den fremførte politik. Trods dette forhold lader det sig dog nok gøre at vurdere tallene i en opgørelse over medlemmernes erhvervsmæssige fordeling i lyset af visse tilkendegivelser fra foreningen. Dernæst må det præciseres, at vi har at gøre med en politisk forening, der i samtiden i vide kredse blev betragtet som partipolitisk præget, hvad undersøgelsen bekræfter. Der er blot langt igen til vore moderne landsdækkende partiorganisationer. Man bør derfor ikke ud fra talmaterialet drage vidtgående slutninger om sammensætningen af en særlig indforstået tilhængerskare og langt mindre bruge resultaterne til gisninger om den sociale sammensætning af de vælgere, som stemte på nationalliberale kandidater.⁵³ Tager man hensyn til disse forbehold, må der dog med det foreliggende materiale bestående af medlemslister fra hovedafdelingen og 12 af filialerne være gunstig lejlighed til at se på, i hvor høj grad dels samtidens, dels historieskrivningens forestillinger om den nationalliberale tilhængerskares sammensætning stemmer overens med den opfattelse, der lader sig statistisk underbygge (tabel 1-2).

I tabellerne er hovedafdelingen og filialerne holdt adskilt, og de særpræg, der dermed er fremkommet må egentlig anses for mere interessante end et skøn over helheden. Undersøgelsen peger på visse forskelle imellem afdelingerne. I hovedafdelingen falder den store vægt af grupperne embedsmænd og handlende i øjnene. De to første grupper kan i nogen måde ses under et, og deres samlede indflydelse må vurderes højt, fordi der er tale om en politisk og kulturel dominans, der eksempelvis får sit udtryk i de nationalliberale tankers traditionelle udbredelse blandt folk med højere uddannelser.⁵⁴ I administrationen fik embedsmændene en betydelig indflydelse ikke blot på udformningen af lovene, men også på den praksis, der opstod ved administrationen af

⁵³ Jfr. Erik Rasmussen, *Komparativ politik I*, 1968, s. 196 og Duverger, *anf. arb.*, s. 90-116. For en nødtørftig statistik over normalfordelingen i samfundet henvises til *Stat. Tabelværk 5. r. A.V.*, s. 161 f.

⁵⁴ 17 universitetsprofessorer var eksempelvis medlemmer foruden et stort antal latinskolelærere; i A. F. Bergsoes, *Den danske Statistik bd. III*, 1853, s. 103 findes en interessant tabel, der viser de studerendes snævre rekrutteringsgrundlag, og som derved sætter disse tal yderligere i relief.

Erhvervsfordelingen i hovedafdelingen og 12 filialer i Den danske Folkeforening

Erhverv	Al- borg	Es- rum	Fr. borg	Hjør- ring	Kol- ding	Køge	Lem- vig	Nak- skov	Ring- sted	Stevns	Sdr. hald	Vej- le	12 filialer antal	pct.	Hovedafd. antal	pct.
A. Akademiske embedsmænd ...	20	3	17	12	17	5	14	19	6	11	1	9	134	8,4	212	6,4
B. Liberale erhverv	12	3	3	6	12	3	6	11	4	3		5	68	4,3	145	12,4
C. Lønmodtagere	18	4	6	3	3	3	8	10	4	4		10	73	4,6	159	13,6
D. Handlende	33	4	8	18	19	22	17	20	16	13	6	27	203	12,8	265	22,7
E. Håndværkere	23	5	23	7	13	22	7	22	15	19		14	176	11,1	75	6,4
F. Landbrugere	42	21	5	82	65	1	20	144	15	28	60	10	493	31,0	21	1,8
G. Lærere.....	16	6	6	14	19	4	12	21	8	5	16	9	136	8,6	23	2,0
H. Stud. i København.....															123	10,5
I. Kvinder		2	4	9	17		36	119	1	1		40	229	14,4	112	9,6
J. Andre	7	4	1		27		5	20	1		10	1	76	4,8	34	2,8
I alt	171	52	73	151	192	60	125	386	70	84	99	125	1588	100	1169	100

Kilde: Diverse medlemslister 1865/66 (Breve fra filialerne), D.d.F.s medlemsliste (hovedafdelingen) sluttet 1.3.1866 (Statsbiblioteket Århus).

Erhvervsfordelingen blandt bestyrelsesmedlemmerne i Den danske Folkeforenings filialer og blandt medlemmerne i hovedafdelingens repræsentantskab

Erhverv	filialerne		hovedafdelingen	
	antal	pct.	antal	pct.
A. Akad. embedsmænd.....	36	38,7	18	72
B. Liberale erhverv	7	7,5	2	8
C. Lønmodtagere	3	3,3	—	—
D. Handlende	15	16,1	4	16
E. Håndværkere	5	5,4	—	—
F. Landbrugere.....	19	20,4	1	4
G. Lærere	7	7,5	—	—
H. Stud. i Kbh.....				
I. Kvinder.....				
J. Andre	1	1,1		
I alt.....	93	100	25	100

Kilde: Medd. nr. 10.

Der findes medlemslister fra 12 filialer med et medlemstal på i alt 1588 eller ca. $\frac{2}{3}$ af det samlede antal medlemmer i filialerne. De 12 filialer fordeles geografisk jævnt over hele foreningens udbredelsesområde og forholdet mellem store og små filialer er rimeligt afbalanceret i forhold til, hvorledes fordelingen blandt alle filialer synes at have været. Repræsentativiteten forekommer derfor tilfredsstillende.

De principper, der her er lagt til grund for opdelingen i erhvervsgrupper kan naturligvis diskuteres. Savnet af velegnede forbilleder og hensynet til eksisterende statistikers udtryk for normalfordelingen har vanskeliggjort arbejdet. (Se dog: Vagn Dybdahl, *Partier og erhverv*, 1969, f. eks. s. 97–100; Vagn Wählin, *anf. arb.*; P. Wolf og K. Svalastoga, *Social rang og mobilitet*, 1961; Ottar Dahl, *Noen teoretiske problemer i sosialhistorien, 100 års historisk forskning*, Oslo 1970). Det pågældende materiale har endvidere stillet sine særlige krav til differentiering i kraft af den særlige vægt af erhvervsbetegnelser med høj social status.

Opdelingen har taget udgangspunkt i den erhvervsstilling, som medlemmerne og foreningen selv må have lagt vægt på at få frem, og i den bestemte stillings placering inden for et socialt hierarki. Til det sidstnævnte er der lagt vægt på nogle specifikke former for status, især vedrørende den økonomiske status og den status som erhvervets anseelse kan give. Vedrørende sådanne forhold tillader materialet et rimeligt skøn. Eventuelle orienteringer i retning af en formuleret bred gruppebevidsthed kan ikke påvises på grundlag af materialet. Ved bearbejdelsen af stoffet har det derfor været nødvendigt at postulere nogle grundlæggende ligheder i interesser. Men det må erindres, at disse gruppeinteresser ikke har været til stede i den postulerede form og i hvert fald sjældent har været erkendt i samtiden på det her benyttede grundlag.

Grupperne A og B ligger tæt op ad hinanden. I henseende til uddannelse og andre former for social status er forskellene meget små, men medlemmerne af A har en speciel ansættelsesform, og desuden viser enkeltgruppers vægt her den store repræsentation af folk med samfundets højeste embeder. Gruppe C omfatter såvel offentligt som privat ansatte, men en stillingsmæssig og indkomstmæssig lig-

hed synes klar. Hvad angår social status rangerer gruppen dog under de fleste af medlemmerne i grupperne D, F og i nogen grad E. Umuligheden af på tilfredsstillende vis at foretage en underopdeling af grupperne handlende og håndværkere ud fra hensynet til virksomhedens størrelse (f. eks. antal ansatte) gør de pågældende grupper noget heterogene. Materialets karakter og undersøgelsens begrænsning er her årsag til, at der i kvantiteterne skjuler sig både forskelle i social status og i økonomiske interesser; således modsætningen mellem ejere af småvirksomheder og storgrossererere. Ligeledes har det ikke været muligt at få en klar bestemmelse af, om en person har været mester eller svend, men det kan med sikkerhed siges, at der her været få af den sidste slags. Gruppe F lader sig med nogenlunde sikkerhed splitte op i større og mindre landbrugere, hvis man lader det store hartkorn fra proprietærer og opefter være den øverste halvdel. I de 12 filialer bliver der da 58 større og 453 mindre landbrugere. For lignende oplysninger om detaljer i grupperingerne henvises til min nærmere redegørelse for problemer og resultater i forbindelse med denne del af undersøgelsen i en duplikeret specialeafhandling, hvoraf et eksemplar er offentligt tilgængeligt i Folketingets Bibliotek. Deri er der ligeledes i bilag foretaget en fuldstændig opstilling over de enkelte stillingsangivelser og den hyppighed, hvormed de forekommer på medlemslisterne.

dem. Hermed gives et andet vigtigt perspektiv for embedsgruppens stærke stilling i foreningen. Handelsstandens, herunder især handelsbourgoisiets, forbindelse med disse grupper var iøvrigt betydelig⁵⁵ og forstærker afdelingens overklassepræg. Dette rokkes ikke væsentligt af den tiltrækning, som foreningen har øvet på visse småborger- og middelklassegrupper. De har ikke gjort sig meget gældende kvalitativt, men deres tilstedeværelse er uden tvivl blevet betragtet som vigtig.⁵⁶

Som følge af landets erhvervsmæssige og administrative struktur måtte sammensætningen af filialernes medlemsbestand betragtes i en social og erhvervsmæssig sammenhæng tage sig anderledes ud. Kvantitativt gør det jævne borgerskab sig langt mere gældende i kraft af håndværkernes, men især landbrugernes repræsentation. Som et yderligere interessant moment kommer skolelærernes forholdsvis betydelige andel. Variationerne er ikke ringe, men med godt 36 % af de mandlige medlemmer udgør landbrugerne den største enkeltgruppe i provinsafdelingerne. Der er vel at mærke ikke grundlag for at hævde, at det har været det store hartkorn, der har domineret. Bestræbelserne på at skaffe foreningen udbredelse i landdistrikterne må derfor siges visse steder at have båret frugt. Skolelærerne, der var ret ringe repræsenterede i hovedafdelingen, tegner sig for en bemærkelsesværdig andel i filialerne. Dette for-

⁵⁵ Jfr. Bergsøe, *anf. arb.*, og Povl Bagge, *anf. arb.*, s. 460 f.

⁵⁶ Se f.eks. Danmark 4/2 1865, *Dagbladet* 4/2 1865 og 20/2 1865 (referat af udtalelse herom af Adolph Steen).

hold må ses i lyset af deres anderledes høje sociale placering især i de egentlige landområder og på baggrund af et sandsynligt højt politisk aktivitetsniveau. Det får tillige perspektiv i kraft af deres stilling som opinionsdannere, der igen må ses i sammenhæng med deres pædagogiske virke. Kvalitativt gør disse middelklassegrupper sig ikke nær så stærkt gældende, og om foreningen som helhed må man sige, at de akademiske grupper og i det hele taget folk fra immateriel virksomhed i forhold til normalfordelingen har en betydelig overvægt.

Ser man videre på fordelingen i ledelseslagene, ser man desuden begge steder en klar forskydning til gunst for de socialt højst placerede, især den såkaldt dannede élite. Dette hænger naturligvis sammen med det forhold, at det var den politiske erfaring og prestige, der nød fremme ved besættelsen af tillidsposter. I den henseende betød foreningen ingen fornyelse. For så vidt stemmer karakteristikken af partiet som købstadspartiet under akademikernes ledelse⁵⁷ altså her. Det almindeligt kendte billede af de nationalliberale som embedsmændenes, borgerskabets og proprietærernes parti⁵⁸ passer således på denne forening for så vidt gælder hovedafdelingen, hvis man med borgerskab tænker på det højere borgerskab; forstås borgerskab i noget bredere betydning som også dækkende middelklasse, dækker beskrivelsen også filialerne. Den tilslutning, foreningen fik i landbokredse, synes i en række tilfælde at have været noget bredere, end man i følge gængs opfattelse skulle forvente.

I en forening, der i den grad holdtes sammen i kraft af personlige kontakter, har et vist socialt enhedspræg i hvert fald i ledelsen været af betydning. Men trods en for lederne utilfredsstillende udbredelse havde foreningen dog fået etableret kontakter med et bredere udsnit af befolkningen, end det havde været tilfældet med det tidligere eksisterende honoratioresselskab, Martsforeningen. Mens vi nok vil fæstne os ved visse grupperes dominans, så må det indrømmes, at Den danske Folkeforening faktisk fandt tilhængere i næsten alle samfundslag, hvis man ser bort fra de socialt allerdårligst placerede grupper. Det tør i den forbindelse formodes, at mange har ladet sig røre af de patriotiske strenge, som foreningen anslog, omend det skete med nogen sordin. Men f. eks. de bønder, der meldte sig ind i foreningen, gjorde det på trods af ad-

⁵⁷ P. Munch i Schultz' Danmarkshistorie V, s. 5.

⁵⁸ F. eks. Sst. V, s. 192 f. (P. Engelstoft); Svend Thorsen, Folkets Veje, 1953, s. 36; Neergaard, anf. arb., II, s. 217; Kjeld Winding, anf. arb., s. 88, og P. Munch, Det danske Folks politiske og nationale Gennembrud efter Julirevolutionen, 1904, s. 46.

varsler fra de bondepolitiske ledere. De måtte da også se foreningen i grundlovssagen føre en politik, der ved at favorisere formue og indkomst begrænsede deres politiske rettigheder. Set i relation til foreningens skrifter og de foredrag, der betød meget i det daglige foreningsarbejde, må man sige, at de fremkomne tal om erhvervsfordelingen viser, at de nævnte udtryk for nationalliberal kultur og dannelse havde fået en del ny jord at arbejde i. Noget andet er så, at eksistensen af en uddannelses- eller kulturkløft vanskeliggjorde kommunikationen.⁵⁹

Endelig forekommer det nærliggende at se disse tal og procenter i relation til de aktuelle politiske konstellationer. Det er blevet påpeget,⁶⁰ at det såkaldte Mellemparti var udtryk for et forsøg på at skabe et samarbejde mellem landsting og folketing på basis af et samarbejde mellem middelstanden på landet og de mindre købstæders middelstand. Det er da iøjnefaldende, at medlemsskaren i Den danske Folkeforenings filialer ligger ret nært ved dette ideal. Da vi har udtryk for, at ønsket om at få kontakt med den middelklasse, der kunne danne basis for en vælgermæssig fremgang, var udbredt i ledelsen, er det nærliggende at betragte foreningen i sammenhæng med det rigsdagspolitiske forsøg på samling, som Mellempartiet var. Den gensidige respekt, der kunne have muliggjort en koordinering i forsøget på at danne et stort middelklasseparti, har manglet. For at forstå lidt af baggrunden herfor skal man formentlig se på, hvilke personer, der som egentlige rigsdagspolitikere måtte stå som koordinatore mellem de to sider af det politiske virke: foreningsarbejdet og rigdagsarbejdet.

De foregående kapitler kan have givet det indtryk, at de nationalliberale i perioden ikke udgjorde noget politisk parti, for så vidt som der ikke eksisterede nogen institutionaliseret forbindelse mellem foreningen og den nationalliberale rigsdagsfraktion, sådan som vi kender det fra vore moderne partier. For at søge dækning for en påstand om, at der alligevel var tale om en forbindelse samt om en overensstemmelse i politik, bør man nok se nærmere på navnene bag foreningen. Pladsen tillader ikke en fuldstændig opstilling af rigsdagsmedlemmerne i Den danske Folkeforening. I en sådan ville man imidlertid også finde navne på personer, som ikke almindeligvis placeres inden for den nationalliberale gruppe, ja, ser man på medlemslister fra de første år, falder det i øjnene, at personer, som ellers gjorde en del for ikke at blive identificeret med

⁵⁹ F. eks. brev fra filialen i Hjørring 25/4 1865.

⁶⁰ Friborg Hansen, *anf. arb.*, s. 383 f.

de gamle ledere, stod som medlemmer. Mellemparti-politikere som N. C. Frederiksen, M. Gad, C. V. Nyholm og til dels A. Hage⁶¹ må først og fremmest nævnes. Dermed bekræftes endnu en gang, at partigrænserne i nogen grad var flydende, og det partipolitiske organisationsapparat uden faste rammer. Selv folk, der søgte at slå sig op på en uafhængighed af alle eksisterende partier og en afstandtagen fra alle tilbøjeligheder inden for politik til at danne faste fraktioner, kunne altså alligevel praktisere medlemsskab af en politisk forening som denne. I sådanne som i andre tilfælde kunne holdningen til det nationale spørgsmål have spillet afgørende ind for den enkelte, idet man stadig ikke må glemme denne sags i hvert fald formelt centrale placering i foreningen. Også foreningens forsøg på at fastholde et »neutralt« ansigt kan nævnes som forklaring eller legitimeringsgrund.

Der var altså i det nye centrum omkring Mellempartiet mange berøringsflader til de fleste af mændene bag Den danske Folkeforening. Ser man dette i relation til det billede, der tegnede sig af medlemmernes erhvervsmæssige og sociale spredning, kunne dette forhold have indeholdt perspektiver for den fremtidige partiudvikling, hvis det var blevet sådanne Mellemparti-folk, der havde været fremme i første geled i foreningen og ikke »den gamle garde«, men det skete ikke.

For at finde de fleste af de nationalliberale navne, der stadig betød noget i politik, behøver man imidlertid kun at betragte listen over repræsentantskabsmedlemmer i hovedafdelingen. Således var i første repræsentantskab, der blev valgt, hvis man tager rigsrådet med, 18 af de 25 repræsentanter medlem af lovgivende forsamlinger. Dette forhold ændrede sig ikke noget videre i de følgende år, hvor udskiftningen i repræsentantskabet i øvrigt var ringe; det kneb mere for repræsentantskabsmedlemmerne at fastholde medlemsskabet i folkerepresentationen. Dette betydelige personsammenfald vil fremgå af nedenstående oversigt over medlemmerne i det første repræsentantskab i 1865/66. De enkeltes årstal er vedføjet for også aldersmæssigt at karakterisere kredsen. Derpå er opført slutåret for den enkeltes medlemsskab af repræsentantskabet og endelig hans eventuelle medlemsskab i rigsdag (r.d.) og rigsråd (r.r.), folketing (F) eller landsting (L) i 1865/66. For rigsrådets vedkommende er der regnet med perioden fra valget 30/5 1865 indtil rådets opløsning, for rigsdagen perioden indtil valgene juni 1866:

⁶¹ Friborg Hansen, anf. arb., s. 367; Schultz' Danmarkshistorie V, s. 219 (Engelstoft).

Grosserer D. B. Adler (1826–1878)	1872	r.d. + r.r.	F
Læge, Dr. S. Ballin (1802–1866)	1866		
Redaktør C. St. A. Bille (1828–1898)	1872	r.d. + r.r.	F
Skolebestyrer C. C. Brix (1820–1908)	1872	r.r.	F
Højesteretsadvokat G. E. Brock (1816–1878)	1872	r.d.	L
Højesteretsass. G. P. N. Buch (1816–1904)	1872		
Professor H. N. Clausen (1793–1877)	1872	r.r.	L
Professor J. Gram (1816–1871)	1871		
Godsejer, gross. A. Hage (1803–1872)	1872	r.d. + r.r.	F
Gehejmeråd C. C. Hall (1812–1888)	1872	r.d. + r.r.	F
Rektor M. Hammerich (1811–1881)	1868		
Brygger J. C. Jacobsen (1811–1887)	1872	r.r.	L
Tømmermester H. H. Kayser (1817–1895)	1872		
Justitsråd C. S. Klein (1824–1900)	1872	r.d. + r.r.	F
Borgmester L. C. Larsen (1813–1873)	1872	r.d. + r.r.	F
Fhv. minister O. Lehmann (1810–1870)	1870	r.d. + r.r.	L
Professor J. N. Madvig (1804–1886)	1872	r.d. + r.r.	L
Redaktør C. Ploug (1813–1894)	1872	r.d. + r.r.	L
Assessor C. Rimestad (1830–1894)	1872	r.d. + r.r.	F
Professor A. Steen (1816–1886)	1872	r.d. + r.r.	F
Dr. phil. M. G. G. Steenstrup (1822–1904)	1872		
Grosserer E. Thune (1810–1885)	1872		
Professor J. L. Ussing (1820–1905)	1872	r.d.	F

Fra starten og indtil 22/4 1865 sad de to yngre folketingsmedlemmer, assessor C. V. Nyholm (1829–1912) og overretsprokurator C. Juel (1828–1914) i repræsentantskabet (se teksten s. 305). Derudover sad følgende senere i repræsentantskabet: kancelliråd C. E. F. Reinhardt, 1866–72, Dr. phil. C. Rosenberg, 1866–72, pastor M. Mørk Hansen, 1866, kaptajnløjtnant J. C. Tuxen, 1867–72, og etatsråd C. Flor, 1868–72, af hvilke Mørk Hansen og Tuxen var rigsdagsmedlemmer. Fra filialerne kan blandt de kendteste navne med tilknytning til rigsdagen nævnes: Hother Hage (fmd. på Møn), herredsfoged H. Kampmann (fmd. i Randers), pastor A. L. Krogh (fmd. en periode i Nakskov), godsejer J. Jacobsen (fmd. i Slagelse), og overlærer J. Forchhammer (fmd. i Ålborg). Dette meget beskedne udpluk af de mere fremtrædende navne tjener til yderligere at illustrere foreningens nære tilknytning til det nationalliberale rigsdagsparti, men det må ikke overses, at rundt om i mange filialer lededes arbejdet af folk, som var ukendte i landspolitisk sammenhæng. I alt var der dog i foreningen i det første år, hvis man betragter perioden indtil sommervalget 1866, 23 af rigsdagens folketingsmænd og 12 af dens landstingsmænd medlemmer af foreningen. Det er på baggrund af dette personsammenfald, at foreningens virke skal ses. Alene navnene på de ledende i foreningen peger på – og de gav mange i samtiden en mistanke om – at det, der skulle samle befolk-

ningen, som det så smukt hed i programmet, var det nationalliberale rigsdagsparti, hvis ledere sad inde med den centrale magt i foreningens toneangivende led.

V. Foreningens opinionsdannende virke og arbejdet for danskheden

Uden at gå i enkeltheder med foreningens virke kan en række centrale og i perioden gennemgående aktiviteter fremdrages. I det daglige foreningsarbejde og i etableringen af det, man kunne kalde foreningsmiljøet, har en række aktiviteter spillet en rolle, først og fremmest foredrag og diskussioner. Et andet integreret led har været foreningens skrifter. Vælger man som her i højere grad at se på selve det organisatoriske og det funktionelle må indholdet i foredrag og skrifter træde i baggrunden i undersøgelsen, selv om netop dette indhold efter alt at dømme har været af stor betydning for det menige medlems tilknytning til foreningen. Noget lignende må gælde det nationale spørgsmål. Det må medtages, da det var et vigtigt led i organisationens arbejde. Men de enkelte projekter påkalder i højere grad interesse i en sammenhæng, hvor Slesvigs forhold er emnet. Det medfører, at der vil blive lagt en del vægt på en virksomhed, som i denne forening ikke har engageret så mange mennesker, og som til dels foregik uden for offentlighedens søgelys. Der tænkes hermed på arbejdet i forbindelse med valgene, herunder især kandidatopstillingerne. I kraft af dette arbejde får foreningen perspektiv i retning af en funktion, som i almindelighed betragtes som en af de politiske organisationers vigtigste, fordi den mere direkte handler om kampen om den politiske magt.

Forinden skal vi dog først se på den del af foreningens virke, der tog sigte på at påvirke opinionen. Ved medlemsmøderne såvel i hovedafdelingen som i filialerne var hovedpunktet et foredrag. Emnerne havde en klar overvægt mod det nationale både derved, at de understregede forbindelsen med Slesvig og derved, at de fik som deres egentlige mål at definere og styrke en dansk og i videre forstand også en nordisk nationalfølelse. Både ved den konsekvente fastholden ved disse ideer, men også ved den måde, ideerne almindeligvis fremførtes på, lå der noget partitaktisk. Dertil kommer som et både her og i skrifterne stedse genkommende træk, at foredragene direkte eller indirekte var en apologi for de nationalliberales politik i fortid og nutid. Foredrag om konkrete, aktuelle indenrigspolitiske spørgsmål, herunder også sociale og økonomiske emner, udgjorde en meget lille del. Men også omgæelserne

indebærer en politisk stillingtagen, og i selve prioriteringen af emner ligger naturligvis et udtryk for tendensen i den politiske virksomhed. Visse emner må være undgået p. g. a. frygt for deres splittelseskabende karakter, og det omtrentlige fravær af emner omhandlende samfundets materielle værdier og værdiernes fordeling viser vel, at den toneangivende kreds tilhørte en så veletableret gruppe i samfundet, at der ikke her lå noget presserende problem for dem.

For de udgivne skrifter gælder det i øvrigt generelt, at de emne- og holdningsmæssigt falder i tråd med ovennævnte. Bortset fra enkelte tilfælde, hvor filialer har forsøgt sig dermed, var det hovedafdelingen, der besørgede udgivelsen af de enkelte numre i den særlige skriftserie, der nåede op på ialt 21 numre. Repræsentantskabet var formelt ansvarlig for udgivelsen, men i praksis var det bestyrelsen, der tog de fornødne initiativer. Oplaget har tilsyneladende ligget på ca. 2500–3000 stk. iberegnet subskriptioner, løssalg og eventuelle forsendelser til Nordslesvig, men i særlige tilfælde har tallet ligget noget højere.⁶²

Ofte var der tale om, at det var manuskripter til tidligere holdte foredrag, der blev trykt, og som derved ligesom de øvrige manuskripter nåede en udbredelse til andre og større kredse end småskrifter af den karakter og med disse emner ellers ville opnå. I den forbindelse var det dog et problem, at det kneb for forfatterne at skrive enkelt og alment forståeligt. Både i den direkte og i den indirekte kontakt har der været bl. a. en uddannelseskluft, som det var svært for de nationalliberale at komme over. I øvrigt skaffede filialerne også i betydeligt omfang anden lektüre til medlemmernes opbyggelse.⁶³ Som et kort blik på fortegnelsen over disse nationalliberale skrifter vil give et indtryk af, var det »nationale« emner, der dominerede, mens det »liberale« stod noget i baggrunden.⁶⁴

⁶² Opgørelser i Diverse, Protokollen 26/4 1865; Breve vedr. Slesvig fra P. C. Mangor 2/2, 5/5 1865, (ang. leveringer til Den slesvigske Bogkomité, ligeledes breve af 5/6, 20/7, 28;12 1865); ligeledes eksemplarer til Arbejderforeningen af 1860 (Protokollen 11/4 1866).

⁶³ Breve fra filialerne: Hjørring 25/4 1865, fra Lemvig 30/1 1869 og 12/2 1868 og fra Kolding 11/1 1869. Til dels i forlængelse af det arbejde kan således også ses foreningens støtte til oprettelse af et »Udvalget til Folkeoplysningens Fremme«, der dog fik en så uafhængig stilling, at partipolitiske resultater af dets virke næppe vil kunne påvises, selv om nogle havde håbet på resultater i den retning, og selv om man også må se udvalget som et forsøg på at komme »folket« i møde; se bl. a. Breve vedr. forskelligt, Diverse og Protokollen, især 17/1 1865.

⁶⁴ Da der ikke ellers findes nogen samlet oversigt over foreningens skrifter, opstilles de her i nummerorden.

Den danske Folkeforenings skrifter:

- H. N. Clausen, Bidrag til Reactionens Karakteristik. 1865.
 Johannes Kok, Nogle Ord til Bedste for Danskheden i Sønderjylland. 1865.
 J. L. Ussing, Et Par Ord om Forholdet mellem Konge og Folk. 1865.
 Danmarks Riges gennemsete Grundlov af 5te Juni 1849 ... med indledning af Orla Lehmann. 1865.
 M. Mørk Hansen, Den danske Bonde Laurids Skau. 1865.
 Laurids Skau, Peder Hiort Lorenzen. 1865.
 Clemens Petersen, Det nationale Opsving i Danmark i Slutningen af forrige Aarhundrede. 1865.
 C. St. A. Bille, Slesvigernes Besøg i Kjøbenhavn. 1865.
 Personalunionen. Beretning om en Forhandling i Den danske Folkeforenings københavnske Hovedafdeling. 1865.
 Polens Undergang. Af forfatteren til Hvad kæmpe vi for? (Reinhardt). 1866.
 Preussen og dets polske Undersaatter, (af C. Smith). 1866.
 Martin Hammerich, Nordens Gjenforening. 1866.
 C. Rosenberg, Hvorledes Norge blev selvstændigt. 1866.
 C. St. A. Bille, Nationalitetsbegrebet og Nationalitetspricippet. 1866.
 E. Holm, Nogle Træk af Ruslands Politik i forrige Aarhundrede. 1867.
 C. E. F. Reinhardt, Preussens Fald og Gjenfødelse. 1867.
 Afstemningen i Slesvig ved Valget til den nordtyske Rigsdag den 12. Februar 1867 med Kort i Farvetryk. 1867.
 L. Kofod, Skyttesagen, 1868.
 Orla Lehmann, Det gamle Mellemværende mellem Dansk og Tydsk. 1868.
 Diskussionsmøde i den danske Folkeforenings Hovedafdeling. 1869.

I de nationale skrifter placeres land og folk i en bestemt historisk situation: Det gennemgående tema er, at Danmark har været udsat for tilløb til en indre fortyskning af stats- og kulturlivet kombineret med en ydre tysk politisk aggression. I denne situation gælder det om for landet, at befolkningen står sammen som *nation* for at sætte styrke bag støtten til de danske i Slesvig og kampen for landsdelens tilbagevenden til Danmark. I den forbindelse blev det også forfatterernes opgave at redegøre for og forsvare den nationalliberale udenrigspolitik op til 1864. De nationalliberale kaldte selv disse bestræbelser at styrke *folkeånden* og *nationalitetsfølelsen*. Det indeholder dog et andet aspekt, som bl. a. finder sit udtryk i en stadig nostalgisk kredsen om året 1848, der stod for en epoke, hvor folket stod sammen uden smålig skelen til klasse eller egn, og hvor bondevennerne ikke som i 1863 var sløret af et småligt partihad.⁶⁵ Herved manifesterer sig en længsel imod en tid, da partiets ledere også stod som folkets og landets ledere. I sidste instans bliver det et forsøg på en sikring af politisk magt og indflydelse ved en fast-

⁶⁵ C. E. F. Reinhardt, Folkelige Foredrag, Kbh. 1868, s. 121–125; foredraget holdt i Frederiksborgfilialen 4/2 1866, jfr. iøv. M. Mørk Hansen, En gammel Spaadom, Kolding 1867 (udgivet af filialen), s. 27.

holden ved det nationale spørgsmål som det egentlige skillepunkt mellem partier og personer.

Samtidig blev der dog tilkendegivet eller måske snarere antydet synspunkter og holdninger angående indenrigspolitiske spørgsmål. Det synes derfor berettiget at tale om en balancegang, hvor det indtryk af partikamp, som måtte komme frem ved en klar indenrigspolitisk stillingtagen, søgtes udvisket gennem den megen tale om det nationale. Set i sammenhæng er det dog vanskeligt ikke at tildele holdningen til nogle af de to områder et partipolitisk præg, der peger hen på den nationalliberale rigsdagsgruppe. Det er karakteristisk, at foreningens forfattere og foredragsholdere vedrørende de indenrigspolitiske emner ikke bevægede sig uden for det abstrakte og ideale plan, som også foreningens program var holdt indenfor. Når de som foreningens talerør kom ind på partistillingen, udtrykte de sig på linje hermed ved at placere sig selv i centrum mellem en gruppe af konservative, til dels gamle helstatsfolk, og venstregrupperne. Det skete ofte med krav om en besindig fremskridtspolitik, hvor en tilbagesøgende bevægelse, som det hed, skulle holde udviklingen under kontrol.⁶⁶ Hermed blev det dog snarest gjort klart, at en moderat konservativ holdning var den herskende i kredsen. – Der var sket en hel del med de nationalliberale ledere og det politiske liv i det hele taget siden de dage, da begrebet »ånden fra 48« opstod. Partiets dilemma i 1860'erne kan måske bedst karakteriseres med Lehmanns ord: »... thi naar alle andre søge deres Plads tilvenstre for os, ere vi nødte til, enten vi ville det eller ikke, at se ud som et Høire.«⁶⁷

Hvad det opiniondannende arbejde angår, er denne meget vigtige side af foreningens arbejde for *den slesvigske sag* allerede omtalt. Takket være den ekstraordinære fond skabtes endvidere en økonomisk basis for en væsentlig, men ikke officielt omtalt indsats i form af direkte økonomisk støtte. En vigtig del heraf blev direkte tilskud til forskellige foretagender: biblioteker, aviser, rejser til Danmark, ligesom der til foreningens kontaktmænd formidledes tilskud til f. eks. dansksindede seminarieelever i Tønder.⁶⁸ Delvis i foreningens regi foregik også kontakter med danskhedens ledere i Slesvig, der også modtog betydelig økonomisk støtte, især i forbindelse med valgene.⁶⁹ Foreningen kunne altså

⁶⁶ F. eks. H. N. Clausen, *Bidrag til Reactionens Karakteristik*, Kbh. 1865, s. 1 ff. og 15.

⁶⁷ *Diskussionsmøde*, s. 52.

⁶⁸ Breve vedr. Slesvig i foreningens arkiv.

⁶⁹ Protokollen 13/9 1869; Orla Lehmanns arkiv, R.A.: Breve fra N. Ahlmann 21/11 1868, 9/10 og 24/10 1869, fra Peter Vedel 9/11 1868 og 15/9 1869.

stille organer og økonomiske midler til rådighed, som kunne anvendes i en direkte indsats i den slesvigske politik. Ledelsen veg derimod trods opfordringer tilbage for gennem udtalelser og adresser at søge at påvirke regering og rigsdag.⁷⁰ På det plan foretrak man at gøre brug af den styrke, den personlige indflydelse gav, men i øvrigt i kraft af det nævnte at have hånd i hanke med andre rørelser, der i påkommende tilfælde kunne være til nytte. I Martsforeningens dage så man et eksempel på, hvorledes tilsyneladende spontane adresser blev brugt som politisk virkemiddel mens krigen endnu stod på, og rigsrådet ikke var indkaldt. Lehmann søgte at forklare denne dobbelthed ved det politiske arbejde ved at tale om rigsdagen som det eneste lovlige udtryk for »folkeviljen«, og foreningen som et passende organ, der hurtigt kunne give »folkemeningen« mulighed for at lade sin stemme høre.⁷¹ Af ovenstående såvel som af det følgende afsnit vil fremgå, at ledelsens (d. v. s. politikernes) opfattelse af, hvornår det var opportunt, var ret afgørende for, hvornår folkemeningen burde lade sin røst lyde.

En forudsætning for med vægt at kunne øve indflydelse på det parlamentariske arbejde, som Lehmann således placerede som det højeste trin i den politiske beslutningsproces, er, at man får sine meningsfæller valgt til de lovgivende forsamlinger. I det følgende skal redegøres for de metoder, foreningen anvendte, herunder den rolle, den spillede i forfatningssagen.

VI. Foreningens virke vedr. valgene 1865/66

Ved udarbejdelsen af Den danske Folkeforenings program og love blev der ikke nævnt noget om, at foreningen ville virke for at få bestemte kandidater valgt til rigsdagen, og i Dagbladet kunne man få redaktørens ord for, at end ikke grundlovsstriden ville man blande sig i, fordi det kunne splitte de kræfter, der burde arbejde sammen.⁷² Det følgende vil vise, at dette blot har været udtryk for en bestemt taktik, idet lovenes ord om, at der til programmets opfyldelse kunne anvendes sådanne midler »... som efter Omstændighederne maatte findes hensigtsmæssige« blev tolket som også omfattende arbejde i de nævnte retninger. Det var iøvrigt det, der straks blev forudset af modstanderne. Et betyde-

⁷⁰ Breve fra filialen i Kalundborg 17/1 og 23/5 + svarskrivelser fra Lehmann i koncept af 28/5 og 20/6 1867, Protokollen 19/1 1867. Brev fra filialen i Lemvig 21/4 1867 + svarskrivelse i koncept af 29/4 1867; Protokollen 24/4 1867.

⁷¹ Medd., nr. 17.

⁷² Dagbladet 4/2 1865.

ligt brevmateriale viser, at det især var ved efterårsvalget i 1866, at foreningen, og det ville i første række sige hovedafdelingens bestyrelse, greb aktivt ind i kandidatopstillingen. I øvrigt er der variation fra valg til valg i de måder, hvorpå arbejdet blev grebet an. Det vigtigste i vor sammenhæng bliver at slå fast, hvilken rolle lederne tildelte foreningen, og hvilke midler der toges i anvendelse ved de forskellige lejligheder. Hverken selve grundlovsforhandlingerne eller andre enkeltspørgsmåls betydning i datidens politiske debat vil derfor blive udførligt behandlet.

Det var karakteristisk for de nationalliberale foreninger i 1850'erne, at deres virksomhed snævert var knyttet til valgene. Martsforeningen udvidede arbejdsfeltet en del, og Den danske Folkeforening forsøgte, som det fremgik af forrige afsnit, at fastholde en politiserende virksomhed også mellem valgene, omend det faldt vanskeligt at gennemføre. Det tyder dog på et skred i opfattelsen af organisationens betydning,⁷³ samtidig med at valgene som f. eks. i 1865 kunne føre til en intensivisering af virksomheden. Arbejdet ved valgene kan i store træk siges at have foregået på tre måder. 1) ved udsendelse af et til lejligheden udarbejdet skrift, 2) ved offentlige valgudtalelser og 3) ved visse forsøg på indblanding i kandidatopstillingen.

Valget 30/5 1865 gjaldt rigsrådets folketing. Det var blevet udskrevet på et tidspunkt, da grundlovsforhandlingerne var gået i hårdknude, idet et forslag udarbejdet af et udvalg af begge ting var blevet forkastet af rigsrådets folketing. Den faste kerne af nationalliberale havde støttet forslaget som et udgangspunkt for videre forhandling. Da valget blev udskrevet, havde hovedafdelingen allerede noget anvendeligt valgmateriale parat. Orla Lehmann havde på bestyrelsens foranledning udfærdiget et skrift indeholdende en sammenstilling af junigrundloven og det forkastede grundlovsudkast plus en af ham selv forfattet indledning, hvori udkastets fordele blev fremhævet. Desuden var i det lille skrift medtaget kongens budskab til rigsrådet med en beklagelse af forfatnings-sagens skæbne samt sønderjyden H. A. Krügers appel til Danmark om hurtigt at søge en mindelig afgørelse af sagen.⁷⁴ Udsendelsen af skriftet førte iøvrigt til to medlemmers udtræden af repræsentantskabet i protest mod, at foreningen stillede sig bag det forkastede udkast. Det drejede

⁷³ Det er derfor næppe korrekt, som Erik Stig Jørgensen har gjort det, at slå disse foreninger i hartkorn med Femte Juni Foreningen, trods den manglende effektivitet i arbejdet. (Den politiske magtkamp, s. 15).

⁷⁴ Protokollen 11/4, 19/4 1865. Danmarks Riges gennemsete Grundlov ... med Indledning af Orla Lehmann, Kbh. 1865; H. Carlsen udgav et modskrift, Bemærkninger til ..., 1865.

sig om C. V. Nyholm og overrettsprokurator C. Juel, begge fra den yngre generation, der søgte mod Mellempartiet.⁷⁵ Disse beskedne splittelsestendenser viser, hvor velbegrundet den hidtil valgte forsigtighed ud fra en bestemt vurdering kunne være.

Til trods herfor iværksattes ud fra et imponerende stykke planlægningsarbejde en uddeling af dette skrift. Hovedlinjen i planen har åbenbart været, at i første række de opinionsdannende kredse skulle påvirkes, men at hele landet i øvrigt så vidt muligt skulle dækkes ind. Samtlige foreningers medlemmer fik et eksemplar. Desuden brugtes pressen som distributionskanal, således at skriftet fulgte med et nummer af følgende hovedstadsblade til disses udenbys abonnenter: Berlingske Tidende, Fædrelandet, Dagbladet, Dagstelegraphen, Folkets Avis og ugebladet Danmark. Ligeledes til de udenbys abonnenter blev skriftet tilbudt gratis til samtlige provinsaviser i det omfang, det måtte ønskes, og i følge en opgørelse i arkivet rekvirerede 48 aviser 18.526 eks. Når de nationalliberale som i denne sag også kunne hente støtte hos et ret bredt udsnit af blade, var der tale om en pressemæssigt overordentligt stærk stilling. Endelig blev der med et cirkulære til samtlige landets sogneforstanderskaber og borgerrepræsentationer sendt henholdsvis 5 og 2 eksemplarer. Man forventede vel, at en kontakt til indflydelsesrige lokale kredse dermed var sluttet. Når dertil lægges andre private uddelinger ser formandens opgørelse på 45.000 eks. af dette skrift sandsynlig ud.⁷⁶ Da posten mangler i regnskabet, må den ekstraordinære fond formentlig have skabt den finansielle baggrund herfor. Der er her redegjort for alle de distributionsmåder, der blev anvendt til udbredelse af dette skrift, fordi de på interessant vis illustrerer, hvordan man med datidens kommunikationsveje kunne udsprede politisk propaganda, hvis man foruden viljen havde penge og forbindelser.

Foreningens omfattende aktivitet må bl. a. også ses på baggrund af, at man var meget opskræmt over optræk til en alliance mellem især de I. A. Hansenske venstregrupper og visse højrekræfter, bl. a. omkring Augustforeningen, hviket også kom frem i Lehmanns skrift. Gennem to offentlige udtalelser blev dette fulgt op, og igen var en betydelig og

⁷⁵ Breve vedr. forskelligt: fra C. V. Nyholm 22/4 1865; Protokollen samme dato. Ang. Nyholms holdning, se hans skrift: *Nogle Bemærkninger i Anledning af Forfatningssagens forhandling . . .*, Kbh. 1865 og Niels Neergaard, *anf. arb.*, II, s. 1656 ff. og 1693-97; ang. C. Juel (M.F. 1864-66) se dennes under pseudonymet Vidar udgivne »Fremtiden«, Kbh. 1866, s. 9-25.

⁷⁶ Protokollen 26/4 1865, skrivelse til samtlige provinsblade + opgørelse over leveringer samt skrivelse til sogneforstanderskaber og borgerrepræsentationer (Diverse), Medd. nr. 10.

venlig stemt presse en forudsætning for udbredelsen. Den første udtalelse var fremsat af repræsentantskabet og fastholdt som målet i valgkampen at sikre muligheden for at videresende det forkastede grundlovsforslag til rigsdagen som et acceptabelt forhandlingsgrundlag. Vælgerne fik derfor det råd at kræve af den mand, de gav deres stemme, at han også gik ind herfor. Samtidig indeholdt udtalelsen en opfordring til meningsfæller om at danne filialer eller gennem valgkomiteer eller lignende at søge støtte hos foreningen.⁷⁷ Udtalelsen havde altså det dobbelte formål at påvirke vælgerne og at styrke organisationsapparatet gennem nye kontakter til folk, der var aktive i valgkampen. Få dage før valget fremsatte bestyrelsen endnu en udtalelse til fordel for grundlovsudkastet, idet den dog her fandt det klogest at understrege, at forbedringer måtte anses for nødvendige.⁷⁸

Den anden side af foreningens indgriben i valgkampen angik kandidatopstillingen. Da brevmateriale fra dette valg kun i ringe grad er bevaret i de her undersøgte kilder, lader kun få enkelttilfælde og slet ikke omfanget af dette arbejde sig belyse. Protokollen antyder dog, at bestyrelsen trods den snævre tidsfrist har arbejdet intenst på at påvirke opstillingen flere steder ved at sende breve til private forbindelser, men de i protokollen nævnte folketingskredse og navne tyder sammenholdt med valgresultatet mest på, at der højst har været tale om forsøg.⁷⁹

Dette er dog i sig selv bemærkelsesværdigt, fordi viljen dertil blev demonstreret. Selv om det modsatte af bl. a. Bille få måneder forinden var blevet hævdet, viste foreningen allerede ved dette valg, at stifternes intensioner gik i retning af med de midler, der nu stod til hovedbestyrelsens rådighed at søge at påvirke opinionen i holdningen til grundloven. I forlængelse heraf søgte man tillige at ændre magtfordelingen i rigsrådets folketing til gunst for et forhandlingsgrundlag, der på visse punkter fundamentalt brød med Junigrundloven. Dermed havde foreningen kastet sig ud i den i tiden mest afgørende kamp. Den valgte formulering af programmet tog strengt taget kun afstand fra absolutismen, så man ikke løb direkte fra noget ved at gå ind i forfatnings-

⁷⁷ Fædrelandet 10/5, Dagbladet og Berl. Tid. 11/5 1865. Smlg. formuleringen med den hævdede opfattelse af, at folkerepræsentanten ikke kan være bundet af nogen foreskrift fra sine vælgere (jfr. grundlovens § 60) og at det drejer sig om at finde den »bedste« mand.

⁷⁸ Protokollen 23/5; Fædrelandet og Dagbladet 27/5 1865.

⁷⁹ Protokollen 10/5 og 17/5 1865. Muligvis har også filialer været inddraget, i hvert fald notits herom i Lemvigarkivet, (regnskabssager 1865), samt brev fra filialen på Stevns 26/5 1865; om Hother Hages bestræbelser på at få etableret en filial på Møn i forb. m. sin opstilling der, se Møens Avis 16/5 og 25/5 1865.

kampen på det grundlag. Med den vage formulering havde initiativtagerne tillige sikret sig en række taktiske og propagandamæssige fordele i forestående forhandlinger og valgkampe. Disse muligheder blev så udnyttet af en ledelse, der også som enkeltpersoner formelt var ubundet, men som samtidig ønskede et organisationsapparat til at støtte sig på i den politiske kamp. For de nationalliberale var organisationsdannelse således noget af en balancegang.

Valget 4/6 og 23/6 1866. – Efter at der var bragt en ende på de langvarige stridigheder om grundloven, skulle der i forsommeren 1866 holdes rigsdagsvalg for at en ny rigsdag kunne bekræfte, eventuelt forkaste, det en gang vedtagne grundlovsforslag. Imidlertid ser man ikke foreningen gøre noget forsøg på som i 1865 at koordinere bestemte politiske bestræbelser ved valget. Tværtimod foreligger der fra et bestyrelsesmøde en vedtagelse om, at det blev anset for rigtigst, at foreningen ikke trådte officielt frem. 2–300 rdl. blev dog stillet til red. Billes disposition til tilvejebringelse af ledende artikler angående valgene,⁸⁰ en beslutning hvis effektivering ikke fremgår af noget regnskabsmateriale.

Denne bestyrelsesbeslutning rører ved noget principielt vigtigt for den nationalliberale politiske agitation, der aldrig i denne periode baseredes på den direkte personlige konfrontation med vælgerne. I en større ledende artikel kunne man da også op til dette valg læse Dagbladets beklagelse over, at de nationalliberale ved ofte at vige tilbage for f. eks. agitationsrejser gjorde det for let for modstanderne.⁸¹ Til gengæld havde de altså stadigvæk deres ikke ringe indflydelse på pressen. Ved denne lejlighed har man øjensynlig ment at tjene sagen – grundlovssagen, der gik forud for personspørgsmål – bedst ved at forholde sig i ro. Derfor har naturligvis ikke alle nationalliberale ledere ligget på den lade side. I forbindelse med valget til landstinget, hvor flertallet for den reviderede grundlov havde været mindst, var der også tale om, at organisationsapparatet blev udnyttet. Ja-sigerne koncentrerede med held kampen om de store kredse, 2. (København, Frederiksborg og Holbæk amter) og 6. kreds (Fyn). Her stod de enkeltpersoner, der ledede dette arbejde, i forbindelse med bestyrelsen i de filialer, der lå i 2. kreds, mens man på Fyn måtte nøjes med en privat kontakt.⁸² Den vedtagne tilbageholdenhed

⁸⁰ Protokollen 17/5 1866.

⁸¹ Dagbladet 22/5 1866, jfr. Niels Neergaard, *anf. arb.*, II s. 1803 f.

⁸² Brev fra filialen i Esrup 10/6 1866; Breve vedr. valg: fra C. Schouboe 5/6 1866. I følge Journalen er der om samme sag, indkommet breve fra Kalundborg 29/5 og 15/6 og fra Frederiksborg 12/6, 15/6, 17/6 1866. – D. B. Adlers arkiv: Brev fra W. Petersen, Odense 12/6 1866.

vedrørende folketingsvalgene i sommeren 1866 må således mere betragtes som en taktisk beslutning påvirket af forholdet til de andre forligspartnere end som en principiel vedtagelse imod organisationsarbejde omkring rigsdagsvalgene.

Valget 12/10 og 18/10 1866. Det næstfølgende valg blev i modsætning til sommervalgene af foreningen gjort udelukkende til et spørgsmål om personer, idet der set ud fra en nationalliberal synsvinkel ikke var et dominerende enkeltspørgsmål fremme. Bestyrelsen i hovedafdelingen søgte da gennem en sidste energisk indsats at bøde på det for de nationalliberale lidet gunstige sommervalg.

Allerede inden sommeren var forbi, tog bestyrelsen i København fat på en møderække, hvis praktisk taget eneste emne har været valget. Desværre giver foreningens protokol kun meget lakoniske meddelelser, men til alt held forefindes den overvejende del af den indgåede korrespondance angående dette valg, ligesom man kan følge korrespondancen med filialerne ud fra den særlige journal for brevvekslingen med disse. Herved skulle væsentlige ting for denne sammenhæng kunne fremdrages.

Det anses dog for tilstrækkeligt kun at bringe nogle eksempler, som nogenlunde nuanceret kan belyse grundlaget for den principielt vigtigste konklusion, at kandidatopstillinger var noget, der under jævnlige møder optog denne snævre kreds i over to måneder. Hvor systematisk der blev gået til værks, kan man bl. a. se af, at der i arkivet findes en håndskreven oversigt over valgresultatet i samtlige landets folketingskredse siden 1863. Opstillingen har oprindeligt været lavet således, at der var en tom rubrik ud for oktober 1866 til notater om navne på kandidater, alternative kandidatforslag, kontaktmænd m. v. Den koordinerende instans var bestyrelsen, mens repræsentantskabet, foreningens formelt øverste myndighed, ikke var indkaldt i hele perioden, og der var heller ikke kræfter til at afholde medlemsmøde før bagefter. På det første medlemsmøde efter valget gav formanden blot en kort orientering om de bestræbelser, der var blevet udfoldet fra bestyrelsens side.⁸³ Fremgangsmåden har iøvrigt været den, at bestyrelsen til at begynde med har orienteret sig om situationen i de forskellige egne af landet ved at henvende sig til indflydelsesrige personer ofte med tilknytning til foreningsfilialer og lokale valgkomiteer. Ledelsen indskrænkede sig altså ikke til, som Fædrelandet havde forudsagt,⁸⁴ at varetage en streng formidler-

⁸³ Medd. nr. 12.

⁸⁴ Fædrelandet 28/8 1866.

funktion. I så fald må man også lade det omfatte noget så aktivt, som f. eks. uopfordret at henvende sig til kredsene med egne forslag og i det hele taget at blande sig med råd og vink.

Kontakterne har i almindelighed været folk fra det honoratioreslag, som bestyrelsen selv tilhørte, især embedsaristokratiet. Om disse folks sociale prestige og lokale indflydelse og indsigt har været tilstrækkeligt må vel være et spørgsmål, med mindre de da har haft forbindelse med en lokal valgkomité. Kun i de tilfælde, hvor de lokale honoratiores har været ledende i foreningsfilialer, har de kunnet bygge på en bredere folkelig basis, men det ser ikke ud til, at det altid har været betragtet som nogen selvfølge, at de gjorde det. – Lederne følte selv, at deres anstrengelser lønnes dårligt. Men der var tale om en allerede startet tilbagegangslinje, der gør det vanskeligt at vurdere resultatet, som tilige må ses i sammenhæng med opsplittningen af det gamle centrum i et højre- og et midterparti.⁸⁵ Dette forhold komplicerer også selve vurderingen af den politiske indsats, og det fører direkte over til to andre forhold, der i virkeligheden hænger tæt sammen og vekselvirker på en måde, så taktiske og ideelle motiver sammenblandes. Det ene er datidens flydende partigrænser, og det andet de nationalliberales forestilling om den ideelle rigsdagsmand.

Det sidste hænger sammen med de nationalliberales forståelse af politik og af det repræsentative system. I følge denne forståelse tilkom det vælgerne på valgdagen at vælge folk fra samfundets øverste lag, fordi det var hos den økonomiske og intellektuelle élite, at de bevægelser, som under navn af tidsånd, almenånd og lignende ulmede i folket, fik dét gyldige udtryk, som kunne give love og beslutninger den retfærdige udformning, der tjente »nationens« interesser. Ud fra disse idealer mente de nationalliberale at tilbyde kandidater, som i kraft af social prestige, faglig indsigt og dannelse på uegennyttig og uafhængig vis kunne påtage sig de vigtigste demokratiske opgaver. Når vælgerne ikke ville anerkende dette, men ofte fra deres egen midte foretrak en repræsentant, som var uden den nødvendige dannelse, var det følgelig fordi de lod sig lede af snævre og forkastelige parti- og standsinteresser. Dermed forbrød vælgerne sig mod nationens sande udtryk og helhedens vel.⁸⁶ Erfaringerne fra de politiske kampe gav mere og

⁸⁵ Jfr. Fædrelandet 15/10 og Dagbladet 18/10 1866.

⁸⁶ Diskussionsmøde ... s. 19, 21 f. (Orla Lehmann), s. 42 (Klein), Medd. nr. 10, Fædrelandet 9/6, 11/10, 15/10 1866, 6/9 og 11/12 1869. Jfr. Den politiske magtkamp, s. 13 f. og s. 76, Kjeld Winding, anf. arb., s. 95 og Povl Bagge, anf. arb., s. 439, 465.

mere de nationalliberale anledning til at fremføre klage over manglen af det, de anså for det nødvendige bidrag fra de stænder, der på rigsdagen med deres sagkundskab og erfaring kunne hjælpe bønderne. Også op til dette valg kunne man læse de nationalliberale blades beklagelse over disse forhold.⁸⁷

Der skal ikke her tages stilling til denne vurdering af rigsdagsmændenes almindelige standard. Derimod skal der peges på et andet forhold, som disse traditionelle, men i nogen grad vaklende liberale ideer skal ses i sammenhæng med. De nationalliberales forståelse af samlende begreber som *folk* og *nation* var bl. a. som følge af katastrofen i 1864 kommet stærkt i miskredit, og det nationale spørgsmål var, i hvert fald sådan som de så på det, samtidig blevet uden den tidligere folkelige appel og uden realpolitisk relevans.⁸⁸ De nationalliberale ledere måtte endvidere se i øjnene, at for at fastholde en politisk magt af betydning med det snævre rekrutteringsgrundlag, de havde, var det en forudsætning, at der også i bredere lag af befolkningen fandtes en vis élite- dyrkelse og en accept af det nationalliberale lederideal. Derfor var det nødvendigt, at de liberal-doktrinære tanker om politik og især politikere rykkede frem i agitationen. Således pegede det principielle og det taktiske i samme retning.

Problemet var blevet sat yderligere i relief med det nye samarbejde i det politiske liv, som 10. Oktoberforeningen var udtryk for. En sådan alliance mellem selvejerbønder og godsejere baseret på agrare fællesinteresser kunne være med til yderligere at udmanøvrere de nationalliberale politisk. Desuden måtte fremhævelse af erhvervsmæssige særinteresser af principielle grunde falde de nationalliberale for brystet. Rent taktisk kunne det derfor være rimeligt at forsøge en tilnærmelse til andre grupper, der også måtte se med ængstelse på en stabil agrar fællesfront. Alt i alt var der således grunde nok for de nationalliberale til at nære bekymring for deres ideers fremtid. En tilskyndelse til at yde en ekstraordinær indsats var faktisk let at finde.

Valgarbejde i udvalgte kredse okt. 1866. Som det måtte forventes, benyttede hovedafdelingen, hvor det var muligt, filialerne som kontakt til de enkelte valgkredse. Et eksempel herpå er Stevns Herred. St. Heddinge-kredsen var året før blevet erobret af den unge J. F. Scavenius,

⁸⁷ Dagbladet og Fædrelandet 22/8 1866, jfr. Diskussionsmøde s. 21 (Orla Lehmann); se også Kjeld Winding, *anf. arb.*, s. 95.

⁸⁸ Forholdet omtalt på Diskussionsmøde s. 28 (Ploug), s. 35 (Klein) og s. 51 (Lehmann).

der knyttede sig til inderkredsen først i Augustforeningen og senere i Oktoberforeningen. Gennem filialformandens rapporter til København kan vi følge, hvordan filialen åbenbart har følt det som sin opgave at sørge for, at der blev en modkandidat. I et forsøg på at sikre sig støtte hos en vis del af de tidligere bondevenner, som ikke i et og alt fulgte I. A. Hansen, bestræbte man sig i filialen på at undgå eventuel mistanke om, at opstillingen var dirigeret fra København. Derfor undlod man i første omgang at lade filialen træde offentligt frem i denne sammenhæng. Som kandidat udpegedes oprindeligt filialens sekretær, lærer B. S. Jensen, men da denne senere fortrød, trådte formanden, kateket V. Topsøe, til. Da imidlertid de venstregrupper, man havde søgt alliance med, til slut selv opstillede en kandidat, besluttede Topsøe sig til på valgdagen at trække sig tilbage til fordel for ham. Det var dog ikke nok til at medføre Scavenius' fald,⁸⁹ men de forudgående bestræbelser herpå viser, hvad foreningens organisationsapparat kunne bruges til. Stevns-filialen engagerede sig på egen hånd og med sine egne folk i valgkampen, især i opposition til August- og Oktoberforeningen, men ledelsen sørgede for at hovedafdelingen til stadighed var underrettet.

Der blev også korresponderet med andre filialer, men det kan være svært at afgøre, om de omtalte kandidatopstillinger har været forhandlet på et bredt grundlag i medlemskredsen, eller det blot har været en række enkeltpersoner, der har kørt det afgørende løb. Det sidste har muligvis været tilfældet i Maribo amt, hvor kontakten var repræsentantskabsmedlem, senere bestyrelsesmedlem, fhv. folketingsmand, pastor A. L. Krogh, hvis breve beskriver situationen før valget i hele amtet. Overvejelserne har i følge det første brev drejet sig om, hvorvidt Hother Hage kunne opstilles i Nakskov, om F. Barfod skulle beholde Saksøbingkredsen, og om der kunne findes en kreds til højesteretsadvokat A. L. Hindenburg i amtet. Dette sidste var øjensynlig foreslået af bestyrelsen i København i en tidligere skrivelse.⁹⁰ Da Hother Hage havde fået lejlighed til at ytre sine ønsker over for hovedafdelingen, blev det ordnet sådan, at han opstilledes og valgtes i Nakskov-kredsen, hvor hans bror konsul C. Hage i øvrigt var kasserer i filialen; Barfod beholdt efter hovedafdelingens råd sin kreds, og Hindenburg fik lov at forsøge sig i

⁸⁹ Breve vedr. valg: fra V. Topsøe 27/8 og 23/9 1866, Fædrelandet 9/10, 15/10 1866.

⁹⁰ Breve vedr. valg: fra A. L. Krogh, sognepræst i Arninge, 17/9 1866. Den omstændighed, at filialens protokol ikke omtaler noget om valget, tyder på, at foreningen som sådan ikke har været inddraget.

Nykøbing, hvor han tabte til lærer A. C. Hansen i Monrads gamle kreds.⁹¹ Det er her som andre steder umuligt blot tilnærmelsesvis at vurdere betydningen af foreningens indflydelse, men det kan fastslås, at bestyrelsen var overordentlig velorienteret om forholdene i amtet, og at den fik lejlighed til at give råd til en indflydelsesrig kreds, som havde i hvert fald en vis tilknytning til filialen.

Som også i vore dage kunne det medføre sammenstød med lokale bestræbelser at forsøge at påvirke kandidatopstillinger, hvilket bestyrelsen i hovedafdelingen fik at mærke i forbindelse med bestræbelserne på at sikre Joh. Grundtvigs genvalg i Fredensborgkredsen. Selv om man blev holdt grundigt underrettet af formanden for filialen i Esrum, og selv om red. C. V. Rimestad og Grundtvig blev sendt op til kredsen for at tale mod oktoberforeningsmanden lærer Bendixen, kom bestyrelsen til kort over for en lokal bestræbelse på at få valgt proprietær Constantin Brun. Denne, der ikke stod så fjernt fra Grundtvigs politik, havde øjensynligt den fordel, at han var en mand fra kredsen med flere tillidsposter dér.⁹² I et opgør mellem Bille i Dagbladet og en af Bruns tilhængere blev modsætningen mellem det lokale initiativ og den københavnske inderkreds' ønsker trukket op. Under dette efterspil fremkom der også antydninger i retning af, at der tillige var tale om et eksempel på den modvilje mod embedsmændenes betydelige politiske position, som man ofte ser komme til udtryk i datiden.⁹³

Et beslægtet problem, men med lidt andre facetter, fordi det også berører indstillingen til det kendte navn og den erfarne politiker, kom frem i forbindelse med valget i Ålborg. Bestyrelsen protegerede her grev W. Sponneck med den begrundelse, at rigsdagen atter burde nyde godt af den tidligere konservative ministers efter deres mening tiltrængte politiske dygtighed og erfaring. Efter at have fået afvisning fra både Ribe og Århus, var man standset ved Ålborg-kredsen, der desuden stod i

⁹¹ Breve vedr. valg: fra Hother Hage 10/9, fra Krogh 22/9 1866. Hindenburg, der var medlem i hovedafdelingen, overtog i 1869 professor Steens kreds i København, 6. kreds.

⁹² Adlers arkiv, R.A.: Brev fra Johan Grundtvig 6/9 1866; Breve fra filialerne: Esrum 21/9 1866 (iflg. Journalen forinden sendt brev til filialen 8/9). Breve vedr. valg: fra P. A. C. Bentzen, Hørsholm, 20/9 1866; Protokollen 21/9; Dagbladet 1/10 1866.

⁹³ Et Par Ord til alle Vælgerne i Frederiksborg amts 2. valgkreds . . ., Kbh. 1866 (af C. Christensen, kammerråd, Hørsholm); C. Christensen, Om Valget paa Fredensborg den 12te October og Opgjørelse med d'Herr. Bille og Grundtvig, Kbh. 1866; Dagbladet 17/10, 25/10, 31/10 og 2/11 1866. Smgl. P. Bagge, anf. arb., s. 445.

fare for at falde i bondevennernes hænder. Filialformanden dér, overlærer Johs. Forchhammer, var kontaktmand, men han udtrykte præliminært skepsis over at få en mand af rigsgrevens støbning og med hans fortid.⁹⁴ Da man åbenbart fra København har fastholdt sin støtte, blev sagen forelagt filialen, der imidlertid nægtede at acceptere Sponneck.⁹⁵ Under et kompliceret begivenhedsforløb, som gennem Forchhammer til stadighed refereres til København, skete der det, at der til støtte for Sponneck etableredes en koalition bestående af venstrefolk og konservative, mens de nationalliberale omkring Folkeforeningens filial sluttelig samledes omkring Forchhammer.⁹⁶ – Så komplicerede var de politiske forhold, at der i den grad kunne vendes op og ned på tingene, at de nationalliberale kunne være med til at føre en kandidat frem, som blev valgt med stort flertal – men af de lokale nationalliberales politiske modstandere. Mens vi ikke ved, hvad man privat fra de ledende i hovedafdelingen har meddelt Forchhammer, så fik han i nationalliberale hovedorganer ingen eller meget lunken støtte, og Sponnecks valg hilstes med udelt begejstring af samme blade.⁹⁷ For at forstå de nationalliberale ledes fremfærd må man altså tænke på dels de flydende partigrænser dels på deres ideer om den politiske élite, men tilfældet viser også, hvor svært det var at øve koordinerende politisk virksomhed fra et kontor i København.

I Hjørring havde foreningen også en filial af betydelig størrelse, men byen havde i forvejen traditionelt en stærk valgkomité, hvis indflydelse ikke blev brudt ved denne lejlighed. V. Friborg Hansen har i en artikel omtalt valget i denne kreds og det arbejde, konsul Chr. H. Nielsen udførte som valgkomiteens primus motor.⁹⁸ Men det arkivalske materiale, der her er blevet anvendt, antyder, at opstillingsarbejde kan have været del af en større planlægning oftere, end man har været tilbøjelig til at tro. I følge Friborg Hansen havde valgkomiteen i Hjørring visse ikke

⁹⁴ Breve vedr. valg: fra H. C. Nielsen, amtmand i Ribe, 29/8, fra M. P. Bruun, Århus, 5/9 1866, M.P. Bruuns Dagbøger, udg. v. Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen, Århus 1961, 21/8 og 7/9 1866. Breve vedr. valg: fra Johs. Forchhammer 28/8 1866. Sponneck var netop vendt hjem fra Grækenland, hvor han i to år havde været kong Georgs politiske rådgiver.

⁹⁵ Breve vedr. valg: fra Forchhammer 7/9 1866.

⁹⁶ Sst., fra samme 25/9 1866 jfr. Aalborgposten 20/9, 29/9 og 2/10 og Aalborg Stiftst. 28/9 1866. Forchhammer hentede de 190 af sine 197 stemmer fra selve byen (Aalb. Stiftst. 13/10 1866), Sponneck fik ialt 639 stemmer.

⁹⁷ Fædrelandet 11/10 og 15/10, Dagbladet 2/10 og 18/10 1866, jfr. i øvrigt Den politiske magtkamp, s. 14, om de nationalliberales vurdering af A. W. Moltke.

⁹⁸ Friborg Hansen, anf. arb., s. 375 f.

nærmere klargjorte forbindelser i København. Disse viser sig at være bestyrelsen i Den danske Folkeforenings hovedafdeling, som stod bag forslaget om opstilling af marineminister O. Lütken; og initiativet til forbindelsen udgik vel at mærke fra København.⁹⁹ Når man gerne så en liberal militærperson valgt, hang det sammen med de forestående vigtige forhandlinger om en ny hærordning. Et prøvevalg i Hjørring afslørede imidlertid, at Lütkens stilling var umulig over for proprietær H. C. Nyholm, som man samledes om.¹⁰⁰ Planlægningen fra København blev altså her ødelagt, fordi et lokalt initiativ kom på tværs. End ikke indflydelsesrige medlemmer af den derværende filial som konsul Nielsen eller den hidtidige folketingsmand, proprietær Quistgaard, kunne trods erklærede gode viljer føje et ønske om at få opstillet omtalte militærperson. – Der var ikke længere mange kredse som Odense-kredsen, hvor man fra indflydelsesrige personers side skrev til København for at høre bestyrelsens råd angående flere mulige kandidater, og det givne råd så uden videre blev fulgt.¹⁰¹

Ovenstående er blot eksempler på den indsats, som bestyrelsen i hovedafdelingen udøvede for at påvirke og koordinere kandidatopstillingerne rundt om i landet. Den påvirkning af opinionen, som sideløbende hermed fandt sted, havde intet perspektiv, hvis vælgerne på valgdagen ingen mulighed havde for at give eventuel sympati til kende ved at stemme på kandidater, der var *acceptable* for partiet. Mere kunne man ofte ikke håbe på, fordi systemet med valg til folketinget i enkeltmandskredse ofte nødvendiggjorde samling omkring den mindst uacceptable løsning, hvorfor vi da også må anlægge en lidt anden forståelse af partiarbejde i datiden.¹⁰² Men et forsøg på et aktivt partimæssigt valgarbejde var det dog, og sammenholdt med det arbejde, der blev gjort med foredrag og skrifter, må man sige, at Den danske Folkeforening var et forsøg på at etablere et organisationsapparat i tilknytning til det arbejde, som gruppen af nationalliberale politikere udførte på rigsdagen; personsammenfaldet er tidligere påvist.

Den danske Folkeforening er som de tidligere organisationsforsøg udtryk for, at man i nationalliberale kredse erkendte, at det både er hen-

⁹⁹ Adlers arkiv, R.A.: Brev fra Chr. H. Nielsen, Hjørring, 29/8 1866; de forskellige navne opført i den omtalte oversigt over valgene.

¹⁰⁰ Proprietær H. C. Nyholm, Baggesvogn, M.F. 1866–69 og 1881–92. Adlers arkiv: Brev fra Chr. H. Nielsen 23/9 1866; jfr. Friborg Hansen, anf. arb., s. 375 f.

¹⁰¹ Breve vedr. valg: fra red. J. C. Dreyer, Odense, 10/9, fra W. Petersen, Odense, 16/9 og 25/9 1866; løjtnant Ernst valgtes ved kåring.

¹⁰² Jfr. Vagn Wählin, anf. arb., s. 274, noten.

sigtsmæssigt og nødvendigt at kræfterne samles for at drive udviklingen i en bestemt retning. Foreningen opstod imidlertid ikke i et organisatorisk tomrum.¹⁰³ Der er dog ikke grundlag for at tale om, at foreningen byggede direkte videre på eksisterende valgkomiteer, eller at den erstattede disse. På lokalt plan havde etablerede grupper af honoratiores ofte gennem længere perioder kunnet dominere valgene, og hvor disse grupper stod stærkt, kunne de fortsat bestemme udviklingen. Men foreningen gav mulighed for en på personlige forbindelser byggende forbedret koordineret politisk virksomhed. Det er dog mere gennem praksis end gennem love og program, at dette bliver klart, og det afspejler formentlig noget karakteristisk ved tidens holdning til partivæsen i hvert fald i samfundets øvre sociallag. Det organiserede politiske arbejde, der trods alt er tale om, kan synes vanskeligt at forene med forestillingen om den lovgivende forsamling som bestående af en række uafhængige og ubundne enkeltindivider, der tilsammen repræsenterede statens objektive interesser, omend der opereredes med »meningsflokke».¹⁰⁴ Den dobbeltholdning til partivæsen, der ligger gemt heri, er dog næppe noget enestående for de nationalliberale og ej heller for det 19. århundrede.

VII. Afsluttende bemærkninger

Grundlovssagen havde sat sindene i bevægelse, men var omsider bragt til en afslutning, hvor de nationalliberale stillet over for et samarbejde mellem godsejere og visse venstregrupper var blevet den svagere part. Resultatet, der kom ud af det, gav dem ikke udsigt til snarlig genvindelse af ære og politisk indflydelse. Både i Martsforeningen og Den danske Folkeforening havde man dog forsøgt sig med en alvorlig indsats ved kandidatopstillingerne, men uden at se det besværlige arbejde belønnet med synderligt positive resultater. Da så de store stridsspørgsmål var løst, viste det sig, at både hovedafdelingen og de fleste af filialerne havde svært ved at skabe grundlag for at holde gang i det regelmæssige foreningsliv med foredrag, diskussioner og udsendelse af skrifter. Af disse samvirkende årsager gled virksomheden over i et diminuendo, som man til sidst tog konsekvensen af, og i 1872 stillede foreningen i bero. Det var reelt ensbetydende med dens ophør. Kontakten med slesvigerne, der længe var stabil, gik med tiden over til andre organisationer.

¹⁰³ Poul Meyer påpeger med rette (*Politiske Partier*, s. 14), at folkerepræsentanten fra første færd ikke blev valgt af sig selv, men at mere eller mindre organiserede kredse har stået bag, jfr. note 99.

¹⁰⁴ Se f. eks. et klart udtryk for den tankegang i C. Rosenberg, *Partikampen og Rigsdagens Virksomhed*, Kbh. 1874, s. 3 f. og s. 12.

Det havde vist sig, at der i ledelsen hverken var evne eller vilje til at tage nye sager op. Således afviste C. S. Klein, der fra 1870 blev foreningens sidste formand, både ud fra pragmatiske og principielle grunde at opstille nye programpunkter, som kunne danne udgangspunkt for kommende initiativer.¹⁰⁵ Den manglende tilgang af unge kræfter, som var det belastede partis skæbne, viste vel også nu sine følger. Hvad den nationale sag angår, indtrådte især efter den fransk-tyske krigs afslutning en yderligere afmatning i forhold til problemets tidligere politiske slagkraft. En fastholden ved en ideologisk skillelinje med det nationale sindelag som bannermærke blev derfor nu helt umulig især på baggrund af den stadigt klarere konflikt mellem de højere lags politiske forum i landstinget og den agrare mellemklasse i folketinget. Kleins nævnte afvisning fra 1869 afslører imidlertid, at den traditionelle modvilje mod et fastere og for den enkelte mere forpligtende program stadig var fremherskende. Men ved det samme møde fremkom dog også udtalelser, der viste, at der i indstillingen til dette spørgsmål var visse fløje inden for kredsen, idet bl. a. Carl Ploug talte for at forsøge en mere aktiv kurs på baggrund af enkelte konkrete sager. Når dette synspunkt ikke sejrede over den herskende stemning af mathed og modvilje, måtte konsekvensen være en indrømmelse af, at foreningens og de nationalliberales rolle som folkelig bevægelse var udspillet, i hvert fald for en tid.

Selv om det således er en uddød del af vort partivæsens historie, der her har været genstand for behandling, synes den dog at kunne sige noget om udviklingen i retning af etablering af fastere og bedre organiserede partier, ikke blot i betydningen rigdagspartier, men også omfattende organisering på vælgerplanet. Ved gentagne lejligheder hævdede de nationalliberale deres ideer om élitens forrang og med grundloven i hånden princippet om den ubundne rigsdagsmand. Under den massedemokratiske udvikling, hvor nye krav og andre interesser indtog en større plads, fik disse ideer adskillige grundskud. Det vigtigste resultat af denne erkendelse blev, at *partiorganet* med dets organisationsapparat blev skudt ind mellem vælgeren og den folkevalgte repræsentant. Den enkelte kandidats opstilling og valg var dermed ikke længere blot afhængig af hans personlige prestige og den mere eller mindre organiserede kreds, der lokalt stod bag ham, men også af en mere udviklet og forgrenet organisation. Og gennem organisationen blev kandidaten igen afhængig af dennes ledelse, der i dette tilfælde havde rigsdagen som den

¹⁰⁵ Diskussionsmøde . . . s. 40 ff.

øvrige del af sin politiske arbejdsmark. Den funktion, Martsforeningen og Den danske Folkeforening dermed opfyldte, er det politiske partis, uanset at foreningerne langt fra havde magt, som lederne havde agt. Samme ledere ærgrede sig, når lokale grupper kom på tværs af deres planer, men det centrale er, at den kandidat, der fra midten af 1860'erne stod uden en sådan organisation i ryggen, måtte se sine chancer væsentligt forringet. Tendensen forstærkedes, fordi organisationsarbejdet kædedes sammen med indflydelse på presse og andre kommunikationsmidler. Stillet over for denne udvikling måtte de nationalliberale finde sig indviklet i et dilemma, fordi det ideale og den praktiske virkelighed kom i stedse større modstrid med hinanden.

I et forsøg på at opretholde en vis balance havde de søgt sammen i en organisation, der med et vagt program skulle tiltrække masserne, men som samtidig indrømmede lederne en frihed, der kunne udnyttes strategisk. Både tøven hos lederne og partiets almindelige krise må nævnes som faktorer, der kan have hindret fasthed i organisationen. Udviklingen synes dermed i store træk at tegne sig parallelt både ideologisk og strukturelt for vore hjemlige liberale og den tyske liberale bevægelse, sådan som Theodor Schieder har analyseret den.¹⁰⁶ De nationalliberale i 1850'erne falder klart ind under det, Schieder har kaldt et fraktionsparti. Med de mere eller mindre permanent fungerende foreninger, Martsforeningen og Den danske Folkeforening, tilsigtedes en langt videre funktion end med de gamle spredte ad hoc valgkomiteer og foreninger. Derved bliver der tale om en udvikling, som i det mindste indeholder mulighed for dannelse af et integrationsparti. Etableringen af dette organisationsapparat var en forudsætning for, omend ikke en tilstrækkelig årsag til, at et i moderne forstand virkeligt partiapparat kunne opstå. Denne udvikling er især vigtig, fordi hele dette apparat har mulighed for som en selvstændig faktor at påvirke en politisk enhed. De to nationalliberale foreninger havde også den svaghed, som Schieder har fundet gennem sine tyske undersøgelser, at de var ret tilfældigt sammensatte, fordi de mere byggede på personlige forbindelser end på et fast organisationsapparat. Således var der tillige stadig reminiscenser af en honoratioresorganisation. Trods en tilknytning til et snævert borgerligt lag

¹⁰⁶ Schieder, *anf. arb.*, især s. 111 f. (smlg. *Fædrelandet* 6/9 1869), s. 80 f., 117, 127, 142 og 151. Etableringen af det engelske liberale parti uden for parlamentet, med mindre iøjnefaldende ligheder med danske forhold er skildret hos John Vincent, *The Formation of the British Liberal Party 1857-8*, 1966, Harmondsworth 1972, især s. 118-31.

fik partiet ikke nogen fast social forankring. Selv om det tidligere er blevet påvist, at det sine steder i Folkeforeningens afdelinger var lykkedes at nå en vis udbredelse i middelklasselag også på landet, synes idealet om at repræsentere »nationen« mest at have manifesteret sig i en på længere sigt forgæves bestræbelse på at fange det bredest mulige udsnit af befolkningen.¹⁰⁷

Sammenfattende kan man sige, at de to foreningers apparat blev brugt til at give en række politikere en mulighed for at udføre deres virke for danskheden i Slesvig på et solidere grundlag. Fremdeles blev der gennem organisationerne etableret kanaler, hvorigennem den nationalliberale élite kunne lede deres bestræbelser på at hele tillidsbrudet mellem dem og befolkningen, og hvorigennem også anden direkte agitation kunne formidles. Endelig tjente foreningerne til at forbedre mulighederne for at sikre valg af enkeltpersoner, som bestyrelsen gerne så valgt ind i folkerepræsentationen. Den danske Folkeforening formidlede således kontakten ovenfra og ned i organisationen, men virkede ikke som forbindelsesorgan for strømninger nedefra i vælgermassen og op til bestyrelsen; det sidste har antagelig heller ikke været ønsket af ledelsen. Herved adskilte foreningen sig fra det moderne masseparti, som det herhjemme fremstod på den konservative fløj og inden for arbejderbevægelsen i 1880'erne. Men både i 1860'ernes nationalliberale organisationer og i andre af tidens politiske foreninger ses klare linjer frem mod den næste generations politiske masseorganisationer.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Mens Schieders værk i flere henseender har været inspirerende, har det været vanskeligt på nogen særlig frugtbar måde at relatere undersøgelsens resultater til Duvergers model for opbygningen og udviklingen af, hvad han kalder det 19. årh.'s »middelklasseparti«. Hans distinktion mellem de to organer, rigsdags- og vælgerparti, er principielt vigtig, mens hans valgkomitébegreb passer så dårligt med det tilsvarende danske fænomen, at det skitserede udviklingsmønster næppe kan overføres på danske forhold. Ser man bort herfra, og indsætter i stedet for de her behandlede foreninger, bliver lighederne ikke større, fordi initiativtagerne til den centrale foreningsdannelse var en gruppe af politiske lederskikkelser med sæde på rigsdagen, og det har ikke været muligt at påvise, at de forskellige filialer er opstået direkte på grundlag af tidligere valgkomiteer, selv om der i Martsforeningen var åbnet visse muligheder for det. Foreningernes bestræbelser i retning af at opnå en permanent funktion må også fremhæves, og den deraf følgende interesse for massetilgang af medlemmer må nævnes som et andet afvigende træk i forhold til Duvergers teori (Duverger, *anf. arb.*, især s. XXVII ff., 1 f., 20 f.).

¹⁰⁸ Se også Foreningen af Rigsdagmænd for Udbredelse af politisk Oplysning (1874), Landstingets Centrum (1875) og Almindelig dansk Vælgerforening (1876), der alle havde tilbageblevne gamle nationalliberale politikere i ledelsen. (Carl Ploug og hustrus arkiv, R.A.: Materiale vedr. partiet Højre 1874–90, xerox).

SUMMARY

National Liberal party political organizations.

The subject of this investigation is the increased political activity started within the National Liberal movement in 1864, partly owing to the leaders' responsibility for the unfortunate course taken by the war and its regrettable outcome for the country. The study of the two organizations, the Martsforening (1864) and Den danske Folkeforening (1865-72), and their structure and activities adds perspective, since one particular phase of the period of development leading up to the establishment of the stable parties we know to day is illustrated through it. To use the language that Theodor Schieder introduced in connection with the charting of party development in Germany, we find ourselves at the time in question in the middle of a phase in which the "Fraktionspartei" gives way to the "Integrationspartei", in as much as a section of the politicians in the Rigsdag seek and find permanent organization at the electoral level. In this connection it is worth pointing to Duverger's distinction within political parties between the two mother cells, the parliamentary group and some sort of electoral committee; this investigation shows that the demand for coordination between the two cells seems to be fulfilled and that the organization is the result of central initiative.

The Martsforening was the first attempt on the part of the above-mentioned circle to form an organization whose object was to work politically, partly by influencing public opinion, partly by working in a concrete way at elections; efforts hampered by a loose structure and the fact that the membership was predominantly upperclass. With the foundation of Den danske Folkeforening, an attempt was made to remedy this. This organization was more wide-spread, with 18 branches in the provinces in addition to the main section in Copenhagen, which was also the most influential, dominated as it was by a little elite of well-known, National Liberal politicians. The membership, however, covered a rather wider field, so that a certain amount of support from the rural and urban middle classes was secured. Among other things the loose structure weakened the efficacy of the work of the organization; for instance, there was no real unifying organ for all its branches. The position of power which the leaders in the Copenhagen section thus came to occupy was made use of partly to influence public opinion (through writings, lectures etc.), partly, an important fact, to intervene in the nomination of candidates for parliament.

Despite the above-mentioned looseness of structure within the organization as a whole, there was some progress in the organizational sphere as compared with what was known earlier, especially in the National Liberal wing, where, for a long time, until real party strife made itself felt, there was an attempt to maintain the liberal idea of independent, well-qualified Member of Parliament, whom the people, without having an eye to private interests, designated as a legislator. The competition between various organizations within the different political groups shows that party strife was beginning to assume a more organized form.